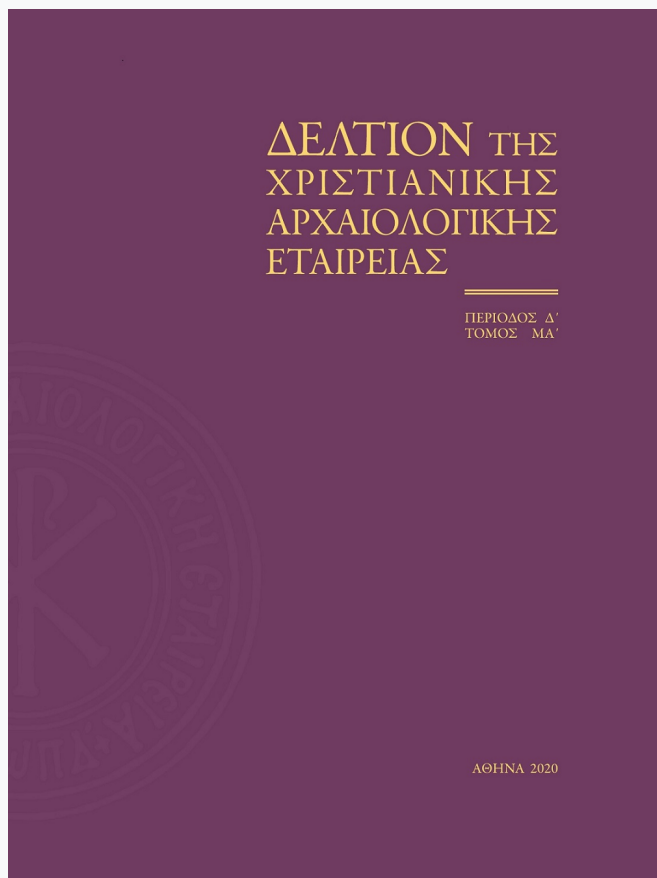

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Τό καθολικό τῆς μονῆς Ζέρμας Κόνιτσας

Ἀφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ (Aphrodite PASALI)

doi: [10.12681/dchae.26189](https://doi.org/10.12681/dchae.26189)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ (Aphrodite PASALI) Ἀ. (2021). Τό καθολικό τῆς μονῆς Ζέρμας Κόνιτσας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 113–134. <https://doi.org/10.12681/dchae.26189>

Ἀφροδίτη Πασαλή

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΖΕΡΜΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Τό καθολικό τῆς μονῆς Ζέρμας στὸν νομὸ Ἰωαννίνων εἶναι ναὸς σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τῆς παραλλαγῆς τῶν δικονίων μετὰ δίτρουλλο νάρθηκα στὰ δυτικά. Τὰ παραβήματα καὶ τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μετὰ ἐγκάρσιες ἡμικυλινδρικές καμάρες. Ἡ δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ καλύπτεται μετὰ χαμηλωμένη ἀσπίδα. Ὁ ναὸς ἦταν ἄλλοτε κατάγραφος ἀπὸ τοιχογραφίες τοῦ 1655, ἔργα τῶν Νικολάου καὶ Γεωργίου ἀπὸ τὸ Λινοτόπι. Στὴ θύρα εἰσόδου στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχει περιθύρωμα μετὰ πλούσιο λιθανάγλυφο διάκοσμο καὶ τὴ χρονολογία 1802 τῆς ἀνακαινίσεως.

The katholikon of the Monastery of Zerma in the prefecture of Ioannina is a cross-in-square of the two-column variation with a twin-domed narthex to the west. Transverse barrel vaults cover the parabemata and the western corner bays. A sail vault covers the western bar of the cross. The church was once adorned with frescoes dated 1655, the work of Nikolaos and Georgios from Linotopi. The door frame of the west entrance is adorned with rich decoration in relief and bears the date 1802, the year the church was renovated.

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναὸς, δίτρουλλο νάρθηκα, Ἡπειρος.

Keywords

Post-Byzantine architecture; cross-in-square church; twin-domed narthex; Epiros.

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἄλλοτε καθολικό τῆς μονῆς Ζέρμας, βρῖσκεται στὸν νομὸ Ἰωαννίνων, στὰ σύνορα Ἡπείρου-Μακεδονίας, 3 χλμ. βορείως τοῦ δρόμου Κόνιτσας-Κοζάνης (Εἰκ. 1). Εἶναι κτισμένος σὲ τεχνητὸ πλάτωμα στὶς πλαγιές τοῦ Γράμμου, σὲ ὑψόμετρο 950 μ., μέσα σὲ δάσος ἀπὸ βελανιδιές, δυτικά τοῦ ἐγκαταλεμμένου παλαιοῦ χωριοῦ Ζέρμα, ἀνατολικά καὶ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ καινούργιο χωριὸ Πλαγιά¹. Κοντὰ στὸ διαλυμένο σήμερα μοναστήρι περνᾶ ὁ

ποταμὸς Σαραντάπορος (τῆς Κόνιτσας), πού ἀποτελεῖ σύνορο μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Ἀλβανίας, καὶ χύνεται στὸν ποταμὸ Ἄωο. Ἡ μονὴ Ζέρμας ἐκκλησιαστικὰ ἀνήκει στὴ Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης, καὶ διοικητικὰ στὴν ἐπαρχία Κόνιτσας.

Ἡ Ζέρμα εἶναι τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ χωριά τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων στὸ βόρειο ἄκρο του. Ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ μαστοροχώρια τῆς ἄλλοτε ἐπαρχίας Κόνιτσας, μαζί μετὰ τὴ Βούρμπιανη, τὴν Πυρσόγιαννη, τὴ Στράτσανη, τὴν Καστάνιανη, τὸ Κεράσοβο, τὸ Κούτσικο, τὸ Λεσκάτσι καὶ τοὺς Χιονιάδες². Κύριες ἀσχολίες τῶν κατοίκων

* Δρ ἀρχιτέκτων, a.pasali@teilar.gr

** Τὸ θέμα παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ 32ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀ. Πασαλή, «Τὸ καθολικό τῆς Μονῆς Ζέρμας Κόνιτσας». 32ο Συμπόσιο ΧΑΕ. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2012, 82-83.

¹ Γιά τὸ χωριὸ Ζέρμα, βλ. Διον. Τάτσης Πρεσβύτερος, *Γνωριμία μετὰ τὴν ἐπαρχία Κονίτσης*, Κόνιτσα, ἄ.χ., 210-211. Γρ. Γκατζουγιάννης,

Τὸ χωριὸ Ζέρμα (Πλαγιά) Κόνιτσας Ἡπείρου, Ἀθήνα 1982. Ἰ. Τσάγκας, «Ἡ Ζέρμα τῆς Κόνιτσας (1618-1913). Ἱστορικά καὶ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ Ἡπειρωτικοῦ χώρου», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο ΙΓ'* (1991), 309-323. Γιά τὴν ὀνομασία τοῦ χωριοῦ, βλ. Ἰ. Τσάγκας, «Κονιτσιώτικα τοπωνυμικά», *Κόνιτσα* 36 (1991), 11. ² Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βέροιας*, Ἀθήνα 1967, 52.

της Ζέρμας ήταν η γεωργία με λίγες καλλιέργειες, λόγω του όρεινου της περιοχής, ή κτηνοτροφία, ή ύλοτομία και η μαστορική. Κατά την Τουρκοκρατία τό χωριό ήταν όρημητήριο κλεφτών. Έδώ υπήρχαν δύο όνομαστοί κλεφταρματωλοί, ό Νικόλας Άδάμος και ό Γιαννούλης Ζέρμας, πού πήραν μέρος σε πολλά άπελευθερωτικά κινήματα στη Βόρεια Ήπειρο και τή δυτική Μακεδονία. Κουδαραίοι από τό χωριό δούλεψαν σε οικοδομές σε διάφορα μέρη, στην Κόνιτσα, στό Άργυρόκαστρο, στη Βοστίνα, στό Δέλβινο, στη Δρόβιανη, στους Άγίους Σαράντα, στό Λαχανόκαστρο και στό Άγιον Όρος³.

Η Ζέρμα, μετά τήν άπελευθέρωση του 1913, άναγνωρίστηκε ως κοινότητα με τό Β.Δ./7-8-1919/ΦΕΚ 184/1919. Σύμφωνα με έπιγραφή πού υπήρχε στά Δίπτυχα της, ή μονή Ζέρμας υπαγόταν στην Έπισκοπή Βελλᾶς⁴: *Τ(ης) ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΕΛΛΑ... και ΜΑ...ΖΕΡΜΑ ΡΧΑΑ Τ(ης) ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΒΕΛΛΑ...ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΕ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ...,* τής όποίας ή χρονολογία ίδρύσεως δέν είναι ιστορικά τεκμηριωμένη, ήταν δέ άυτοτελής έως τό 1834. Κατά τό έτος αυτό ένώθηκε με τήν έπαρχία Πωγωνιανής και προήχθη σε Μητρόπολη με τίτλο *Βελλᾶς και Πωγωνιανής*. Διατηρήθηκε έτσι έως τό 1842, όποτε ή έπαρχία Βελλᾶς και Κονίτσης άποσπάστηκε από τήν Πωγωνιανή και ένώθηκε με τή Μητρόπολη Ίωαννίνων με τόν τίτλο *Μητρόπολις Ίωαννίνων και Βελλᾶς*. Τό 1863 έπανασυστάθηκε ή Έπισκοπή Βελλᾶς και Κονίτσης υπό τή Μητρόπολη Ίωαννίνων. Τό 1895 ή Έπισκοπή Βελλᾶς και Κονίτσης άποσπάστηκε από τή Μητρόπολη Ίωαννίνων και προήχθη σε μητρόπολη με τόν τίτλο *Μητρόπολις Βελλᾶς και Κονίτσης*. Περιελάμβανε όλες τς πόλεις, τς κωμοπόλεις, τά χωριά και τς μονές πού άποτελοϋσαν άλλοτε τήν Έπισκοπή Βελλᾶς. Τό 1936 ή Έπισκοπή Βελλᾶς και Κονίτσης, με άπόφαση τής Έκκλησίας τής Ελλάδος, προσαρτήθηκε στη Μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, με τόν τίτλο *Μητρόπολις Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης*⁵.

³ Ν. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ήπειρώτες Μαΐστορες», *Οί πρώτοι Έλληνες τεχνικοί έπιστήμονες περιόδου άπελευθερώσεως*, Λεύκωμα Τ.Ε.Ε., Άθήνα 1976, 356. Τσάγκας, «Η Ζέρμα τής Κόνιτσας», ό.π. (ύποσημ. 1). Ά. Πετρονάτης – Β. Παπαγεωργίου, *Μαστόροι χτίστες από τά μαστοροχώρια τής Κόνιτσας*, Ίωάννινα 2008.

⁴ Γ. Παΐσιος Ίερεϋς, *Μικρά συμβολή εις τήν ιστορίαν τής έκκλησιαστικής έπαρχίας Βελλᾶς και Κονίτσης*, Ίωάννινα 1969, 13, 15.

⁵ Η Έκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης προ-

ή άκριβής χρονολογία τής ίδρύσεως τής μονής παραμένει άγνωστη. Κατά τήν –προφανώς άβάσμη– προφορική παράδοση, ιδρύθηκε τό 679 από τόν άυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνο Πωγωνάτο στη θέση *Παλαιομονάστηρο*. Λόγω όμως τών κατολισθήσεων πού συνέβαιναν στην περιοχή, ξανακτίστηκε λίγο ψηλότερα, στη σημερινή θέση. Τό μνημείο δέν είναι άγνωστο στην έπιστήμη. Κατά τό παρελθόν άσχολήθηκαν με αυτό διάφοροι έρευνητές κάνοντας άπλές άναφορές ή δίνοντας σύντομες περιγραφές⁶.

Η μονή υπήρχε ήδη τόν ιζ΄ αιώνα, όπως φαίνεται από τά Δίπτυχα της (1611), τό άποτύπωμα τής σφραγίδας της (1618) και από έπιγραφή σε άργυρό θυμιατήρι

ήλθε από τή συγχώνευση τών Έπισκοπών Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής, Βελλᾶς και Κονίτσης. Για τήν ίδρυση, όργάνωση και εξέλιξη της, για τς μονές και τούς άγίους αυτής, και για τήν άξιόλογη δράση διαπρεπών έκκλησιαστικών προσωπικοτήτων από τήν περιφέρεια Πωγωνίου και Κονίτσης, βλ. Παΐσιος Ίερεϋς, *Μικρά συμβολή*, ό.π. (ύποσημ. 4). Φ. Οικονόμου, *Η Έκκλησία τής Ήπειρου. Ίδρυσις, όργάνωσις και εξέλιξις αυτής*, Άθήνα 1982, 42-45, 89-91. Ό ίδιος, *Η έν Ήπειρω Έκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης από τής πρώτης διαδόσεως του χριστιανισμού μέχρι τών καθ΄ ήμάς χρόνων*, Άθήνα 1971, όπου ξεετάζεται ή εξέλιξη καθεμιάς τών Έπισκοπών αυτών, καθώς και ή ιστορία τής Μητροπόλεως Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης από τή σύστασή της έως σήμερα.

⁶ Ί. Λαμπρίδης, *Περί τών έν Ήπειρω άγαθοεργημάτων*, Α΄, Άθήνα 1880, 59. Χ. Ρεμπέλης, «Η Ίερά Μονή Ζέρμας», *ΗπειροΧρον* 5 (1930), 19-29. Ό ίδιος, «Η Ίερά Μονή Ζέρμας», *ΗπειροΕστ* 17 (1968), 397. Γ. Παΐσιος Ίερεϋς, «Μικρά συμβολή εις τήν ιστορίαν τής έκκλησιαστικής έπαρχίας Βελλᾶς και Κονίτσης (ιστορική πραγματεία)», *ΗπειροΕστ* 16, τεϋχ. 186-187 (1967), 247 κ.έ. (δίπτυχα-έπιγραφές). Φ. Οικονόμου, «Η έν Ήπειρω έκκλησία», ό.π. (ύποσημ. 5). Ό ίδιος, *Η έκκλησία τής Ήπειρου*, ό.π. (ύποσημ. 5), 173-174. ΑΔ 29 (1973-1974), Β΄2 Χρονικά, 621-622 (Δ. Τριανταφυλλόπουλος). ΑΔ 32 (1977), Β΄2 Χρονικά, 159, 160, 163, 166 (Δ. Τριανταφυλλόπουλος). Τρ. Παπαζήσης, «Δύο μοναστήρια του Σαρανταπόρου», *Ήπειρωτικό Ήμερολόγιο* 5 (1983), 295-299. Διον. Τάτσης Πρεσβύτερος, *Μοναστήρια τής έπαρχίας Κονίτσης*, Θεσσαλονίκη 1987, 31-40. Ό ίδιος, «Γνωριμία με τήν έπαρχία Κονίτσης», ό.π. (ύποσημ. 1), 210-213. Γκατζουγιάννης, «Τό χωριό Ζέρμα», ό.π. (ύποσημ. 1), 20-23. Ί. Τσάγκας, «Η Μονή Ζέρμας στο χωροχρόνο», *Α΄ Έπιστημονικό Συμπόσιο «Η έπαρχία Κόνιτσας στο χώρο και τό χρόνο»*, Κόνιτσα 1996, 101-135. Ν. Σινίκη-Παπακώστα, *Ήπειρος. Έκκλησίες και μοναστήρια*, Άθήνα – Γιάννινα 1996, 108. *Μαστοροχώρια. Ιστορία και πολιτισμός*, Δήμος Μαστοροχωριών Ν. Ίωαννίνων, Τρίκαλα 2005, 85-87. *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαιδεία* (Π. Δρανδάκη), τ. ΙΒ΄, λήμμα «Ζέρμας μονή» (Χ. Ί. Σούλης), 20. Δ. Καμαρούλιας, *Τά μοναστήρια τής Ήπειρου*, ό.π., ό.χ., 198-204.

Εικ. 1. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Νοτιοδυτική άποψη του καθολικού.

(1665).⁷ Κατά την παράδοση υπήρξε μετόχι της μονής Κουτλουμουσίου του Αγίου Όρους.⁸ Ο πλούτος της μονής ήταν η αιτία να δεχθεί κατά καιρούς ληστρικές

επιδρομές και να υποστεί μεγάλες καταστροφές κατά τους τελευταίους πολέμους, όποτε κάηκαν τά κελλιά, τό τέμπλο και οί τοιχογραφίες.

⁷ Σέ έπιστολές του ήγουμένου της μονής Κουτλουμουσίου Διονυσίου Παπαδάτου Κουτλουμουσιανού προς τόν Χ. Ρεμπέλη, δάσκαλο από τή Βούρμπιανη, γραμμένες στά 1910-1912, υπάρχει τό αποτύπωμα της σφραγίδας, στό κέντρο του όποιου υπάρχει ή εικόνα της Κομήσεως της Θεοτόκου και στην περιφέρεια ή κυκλική έπιγραφή *Η ΚΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ: ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΖΕΡΜΑΣ 1618*. Γ. Παΐσιος Ίερεύς, «Μικρά συμβολή εις τήν ιστορίαν της έκκλησιαστικής έπαρχίας Βελλάς και Κονίτσης, ΙΓ' σφραγίδες», *ΗπειρωΕστ* 18, τεύχ. 207-208 (1969), 336, Τσάγκας, «Η Μονή Ζέρμας», ό.π. (ύποσημ. 6), 113, 114, 132. Ό ίδιος, «Κονιτσιώτικα-Ζερματινά», ό.π. (ύποσημ. 1), 185-186, 301. Για τόν Διονύσιο Παπαδάτο, τελευταίο ήγούμενο της μονής Ζέρμας, βλ. Τσάγκας, «Η Ζέρμα της Κόνιτσης», ό.π. (ύποσημ. 1), 317.

⁸ ΑΔ 32 (1977), «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ήπειρου», Β'1 Χρονικά (Δ. Τριανταφυλλόπουλος), 159.

Η μονή είχε περίβολο και λιθόστρωτη αυλή. Στο κέντρο βρισκόταν τό καθολικό. Στά ανατολικά υπήρχαν 25 άνώγεια κελλιά, υπόστεγα μέ στοές, υπόγειες αποθήκες και στάβλοι. Η είσοδος στό συγκρότημα γινόταν από πυλώνα στά νότια του περιβόλου. Τό περιθύρωμα έφερε λιθανάγλυφα κοσμήματα (πουλιά, ρόδακες άγγέλους, σταυρό μέ τά γράμματα IC XC και χρονολογία 1804), πού διετηροϋντο έως πρόσφατα. Από τό μοναστηριακό συγκρότημα σώζονται σήμερα τό καθολικό και ό πυλώνας εισόδου στόν περίβολο. Μέ τό ΦΕΚ 35/2-2-1962, τ. Β', ό ναός άνακηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Η μονή σήμερα είναι έγκαταλειμμένη. Όλα τά κτήρια έχουν καταπέσει, εκτός από τό καθολικό και τμήμα του πυλώνα του περιβόλου. Λόγω άνομοιόμορφων καθιζήσεων και κατολισθήσεων πού συμβαίνουν

στήν περιοχή, τό κτήριο απέκλινε από τήν κατακόρυφο, καί μάλιστα πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Οἱ συνεχιζόμενες καθιζήσεις καί κατολισθήσεις παρασύρουν τή θεμελίωση σέ ὑποχώρηση. Ἡ ὑγρασία, ἡ ἔλλειψη προστασίας ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς καί τὰ χιόνια ἐπιτείνουν τή δυσμενῆ κατάσταση. Ὑπάρχουν ἐκτεταμένες φθορές, πτώση ἐπιχρισμάτων καί καταστροφή τῶν τοιχογραφιῶν, βλάβες στὰ τόξα καί τοὺς θόλους, ρηγματώσεις, ἄνοιγμα καί πτώσεις κλειδιῶν, ρωγμές στό τύμπανο καί τό ημισφαίριο τοῦ κεντρικοῦ τρουύλλου. Ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς, τό κτήριο βρίσκεται σέ πολύ κακή κατάσταση.

Κατὰ τό παρελθόν στό μεγαλύτερο μέρος τῆς βόρειας καί σε τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς κατασκευάστηκαν πέτρινοι ἀναλημματικοί τοῖχοι (τοῖχοι ἀντιστηρίξεως) καί τρεῖς ἀντηρίδες, μία στή δυτική καί δύο στή νότια πλευρά, γιά νά παραλαμβάνουν τίς ὀριζόντιες δυνάμεις. Στόχος ἦταν νά μειωθεῖ ὁ κίνδυνος περαιτέρω ἀπόκλισης τοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ τήν κατακόρυφο, μέ συνέπεια τῆ μερικῆ ἢ ὀλικῆ κατάρρευσής του. Οἱ ἀναλημματικοί τοῖχοι καί οἱ ἀντηρίδες εἶναι ἄκομψες προσθήκες, οἱ ὁποῖες δέν φαίνεται νά ἔλυσαν τό πρόβλημα τῆς ἀποκλίσεως τοῦ μνημείου. Εἶναι πολύ πιθανόν νά ἐπιβαρύνουν τή στατική ἐπάρκεια τῆς τοιχοποιίας μέ τίς πλάγιες ὀθήσεις πού ἀσκοῦν.

Τό καθολικό τῆς μονῆς ἐμφανίζει ἀπόκλιση τοῦ κατὰ μήκος ἄξονά του κατὰ 20° πρὸς τὰ βορειοανατολικά, ὡς πρὸς τόν ἄξονα Ἀνατολή-Δύση⁹ (Εἰκ. 2). Ἔχει μέσες ἐξωτερικῆς διαστάσεις 13,65 X 7,10 μ., χωρὶς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Στό ὀρθογώνιο τῆς κατόψεως προσκολλᾶται ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, πού εἶναι ἐσωτερικῶς τμήμα κύκλου μικρότερο τοῦ ἡμικυκλίου καί ἐξωτερικῶς πεντάπλευρη, καταλαμβάνει δέ τμήμα μεγαλύτερο ἀπὸ τό ἡμισυ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Οἱ κόγχες τῶν παραβημάτων εἶναι ἐνσωματωμένες στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ

ἀποτελεῖ τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου καί ὀριοθετεῖται πρὸς τόν κυρίως ναό ἀπὸ δύο πεσσούς ὀρθογωνικῆς διατομῆς 60 X 55 ἐκ., μπροστά ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἄλλοτε ὑψωνόταν τό τέμπλο. Τό κυρίως Ἱερό καλύπτεται ἀπὸ τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ πού εἶναι ἡμικυλινδρικός θόλος (Εἰκ. 3). Ἡ χορδή τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἴση μέ τῆ διάμετρο τῆς ἀντιστοιχῆς καμάρας. Ἡ κόγχη καλύπτεται μέ θόλο μικρότερο τοῦ τεταρτοσφαιρίου χαμηλότερα. Στόν ἄξονα τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἀνοίγεται παράθυρο στό βάθος μικρῆς κόγχης. Τά παραβήματα δέν διαχωρίζονται ἀπὸ τό κυρίως Ἱερό κατὰ τήν κάτοψη καί διαφοροποιῶνται κατὰ τήν ἀνωδομή. Στόν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἐγγράφεται μικρῆ κόγχη ἡμικυκλικῆς διατομῆς.

Τά παραβήματα καί τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες, τοποθετημένες καθέτως πρὸς τόν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Οἱ κλείδες τῶν ἐγκάρσιων ἡμικυλινδρῶν πού καλύπτουν τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα, βρίσκονται σέ ὕψος 5,50 μ. ἀπὸ τό δάπεδο, ὅσο καί οἱ κλείδες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ τῶν ἡμικυλινδρῶν πού καλύπτουν τὰ παραβήματα, βρίσκονται σέ ὕψος 3,50 μ., δηλαδή 2,00 μ. χαμηλότερα.

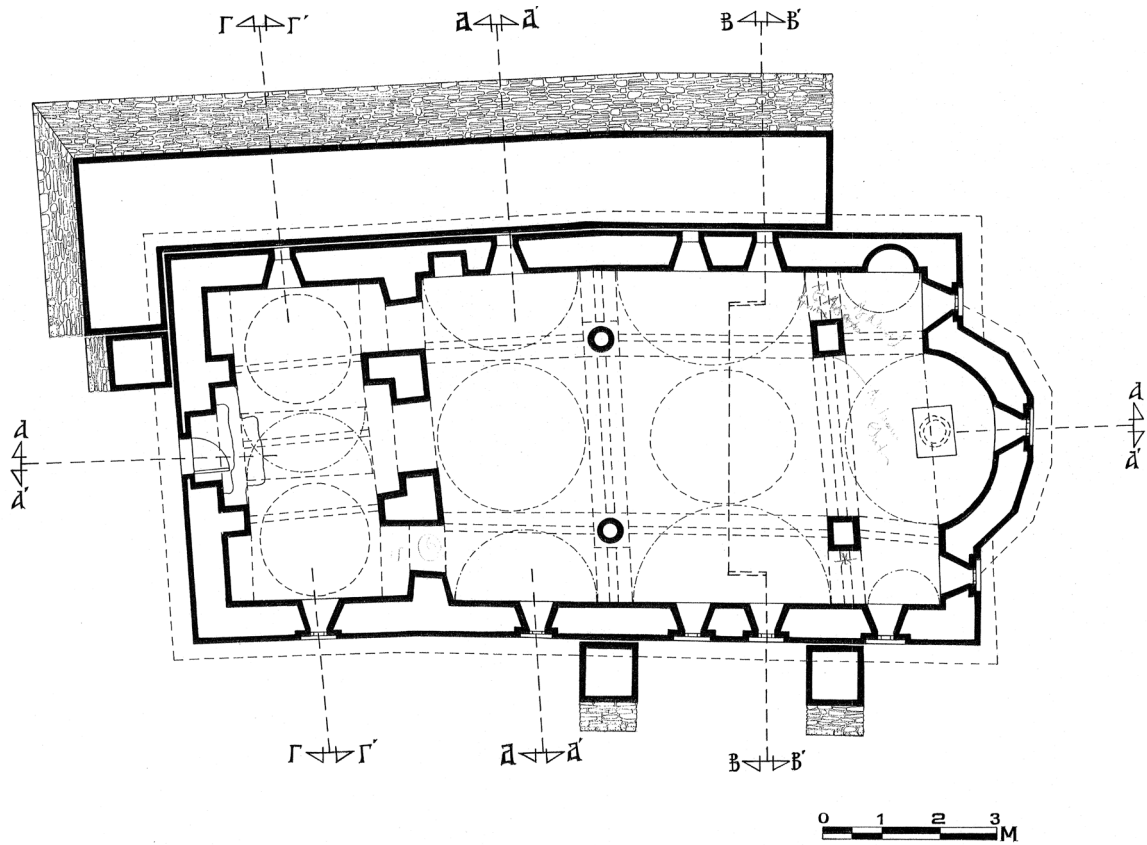
Ἡ Ἁγία Τράπεζα διαμορφώνεται ἐλεύθερα στό κυρίως Ἱερό. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἐπάλληλους σφονδύλους πού πατοῦν σέ χαμηλή κυλινδρική βάση, καί πέτρινη πλάκα διαστάσεων 1,30×1,80 μ.

Ὁ κυρίως ναός εἶναι ἓνα τετράπλευρο μέ μέσες ἐσωτερικῆς διαστάσεις 6,50×5,50 μ., πού ἀποκλίνει τοῦ ὀρθογωνίου. Οἱ κίονες πλησιάζουν στοὺς πλάγιους τοίχους κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ πρωμιότερα δείγματα τοῦ τύπου.¹⁰ Τόξα πλάτους 60 ἐκ. συνδέουν τοὺς κίονες καί τοὺς πεσσούς μέ τοὺς βόρειο καί νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ὅμοιο τόξο συνδέει τό ζευγὸς τῶν κίωνων.

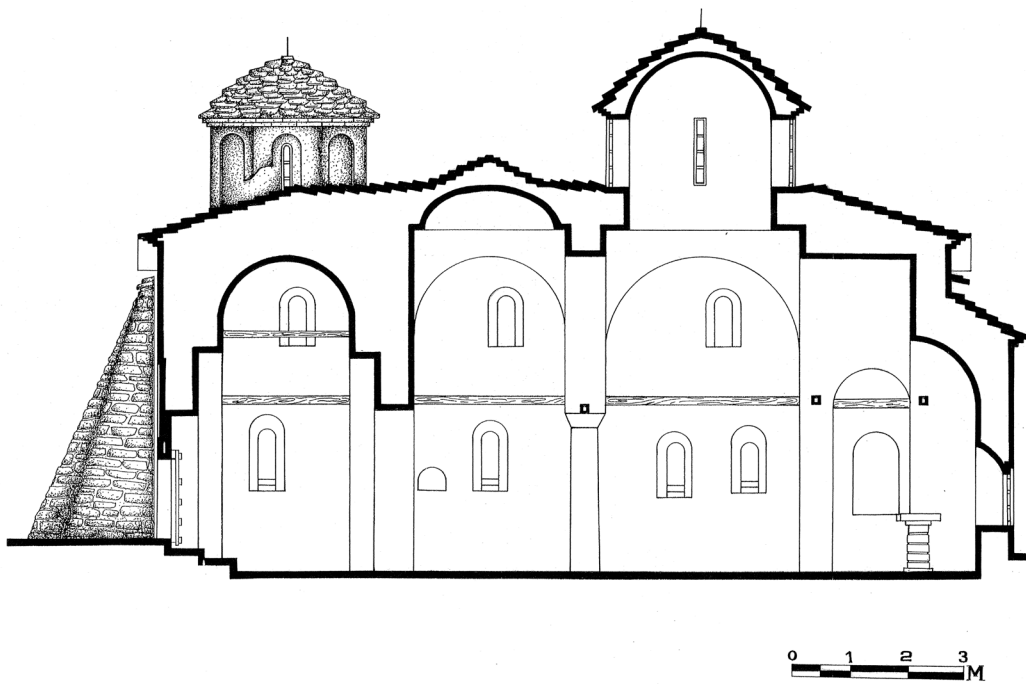
Στό σημεῖο διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑψώνεται ὁ τρουύλλος, ὁ ὁποῖος ἔχει κανονικό

⁹ Ἡ μικρῆ ἢ μεγαλύτερη ἀπόκλιση τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ναῶν μπορεῖ νά σχετίζεται μέ τῆ μορφῆ τοῦ ἐδάφους (κλίση), τό τυχόν βραχῶδες αὐτοῦ ἢ τήν προσπάθεια ἐξευρέσεως ὑγιῶς ὑποβάθρου γιά τή θεμελίωση, τόν τρόπο προσπελάσεως πρὸς τή θύρα εἰσόδου ἀπὸ τόν περιβάλλοντα χώρο κ.λπ. Πάντως, ἔως τώρα δέν ἔχει δοθεῖ ικανοποιητικῆ ἐξήγηση γιά τήν ἀπόκλιση, βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, «Ἡ σταυρικῆ βασιλικῆ τῆς Θάσου», *ABMEZ'* (1951), 7 σημ. 2 καί 3. Κ. Οἰκονόμου, «Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Βίτσα Ζαγορίου», *Κληρονομία* 18/Β' (1986), 338 σημ. 11.

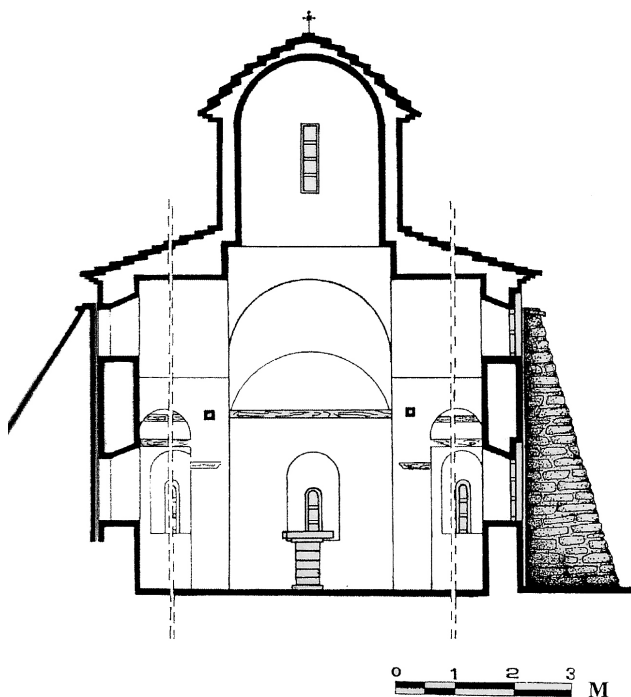
¹⁰ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καί ΙΔ' αἰῶνος», *ΕΕΒΣ Ε'* (1928), 360. Ὁ ἴδιος, «Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καί ΙΔ' αἰῶνος», *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), 401. Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μονῆ Κορώνης», *ΕΕΒΣ ΙΕ'* (1939), 407. Κ. Θεοχαρίδου – Α. Τούρτα, «Ἡ Μονῆ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Κερδύλια, ἔξω ἀπὸ τήν Ἀσπροβάλλα», *Ἐκκλησιές στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἄλωση* 3, Ἀθήνα 1989, 54, ὅπου καί παραδείγματα ναῶν βυζαντινῶν καί τῶν πρώιμων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

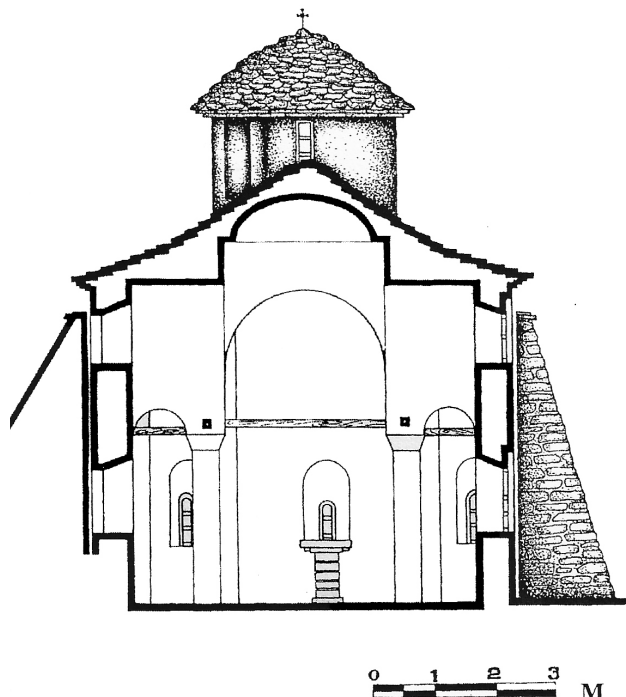
Εἰκ. 2. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Κάτοψη.

Εἰκ. 3. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Διαμήκης τομή Α-Α.

Εἰκ. 4. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Ἐγκάρσια τομή στὸν κυρίως ναὸ Β'-Β'.

Εἰκ. 5. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Ἐγκάρσια τομή στὸν κυρίως ναὸ Α'-Α'.

τύμπανο, ἐσωτερικῶς κυλινδρικό, διαμέτρου 2,50 μ.¹¹, ἐξωτερικῶς δέ οἰκίαπλευρο κατὰ τὸ βόρειο ἥμισυ καὶ ἡμικυλινδρικό κατὰ τὸ νότιο (Εἰκ. 4, 16). Φέρεται, μέσω σφαιρικῶν τριγῶνων, πρὸς τὰ βόρεια, ἀνατολικά καὶ νότια ἀπὸ τῆς καμάρας τῶν ἀντίστοιχων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀπ' εὐθείας, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τῶν τόξων, καὶ πρὸς τὰ δυτικά ἀπὸ τὸ τόξο πού συνδέει τὸ ζεύγος τῶν ὑποκείμενων κιόνων. Ἔχει κάλυψη ἐσωτερικῶς ἡμισφαιρική καὶ ἐξωτερικῶς κωνική. Τὸ ὕψος τῆς κλείδας τοῦ ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶναι 8,80 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου εἶναι μειωμένη σὲ σχέση μετὰ τὸν καλυπτόμενο χῶρο μετὰ τρόπο κατασκευαστικά καὶ μορφολογικά ἀτελή, χωρὶς τὴν χρῆση δευτερευόντων τόξων.

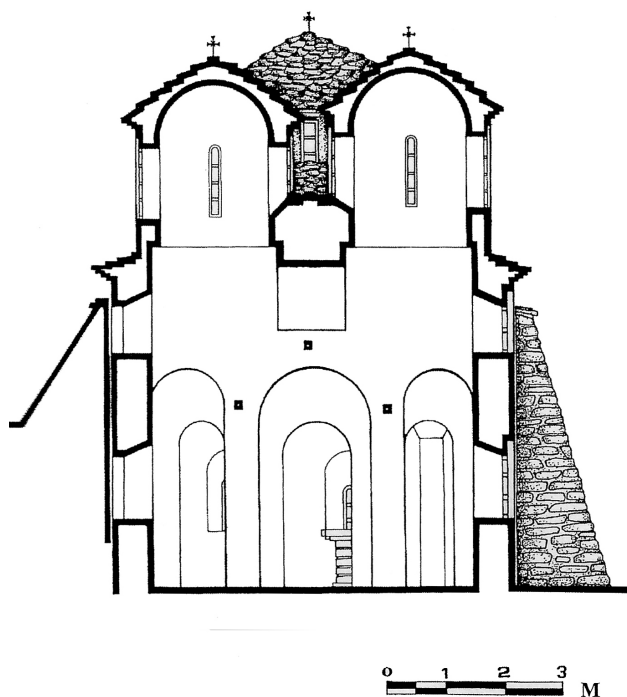
Ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καλύπτεται ἀπὸ χαμηλωμένη ἀσπίδα (φουρνικό), πού ἔχει τὴν κλείδα τῆς σὲ ὕψος 6,60 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ φέρεται, χωρὶς τὴν μεσολάβηση τυμπάνου, ἀπὸ τὸ ζεύγος τῶν κιόνων

τοῦ κυρίως ναοῦ, μέσω τοῦ τόξου πού τοὺς ἐνώνει, καὶ ἀπὸ τὸν τοῖχο πού χωρίζει τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸν νάρθηκα (Εἰκ. 5). Ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὰ μέτωπα τῶν ἐγκάρσιων καμαρῶν τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, μέσω τῶν ὁποίων μεταβιβάζονται οἱ ὠθήσεις τοῦ θόλου στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται ἀπὸ τὸν νάρθηκα μετὰ τοῖχο πού διαθέτει τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κεντρικὸ εἶναι εὐρύτερο καὶ ὑψηλότερο. Τὸ ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας μεταξὺ νάρθηκα-νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος διευρύνεται πρὸς τὸν κυρίως ναὸ κατὰ τὴ νότια παραστάδα. Ὁμοίως, τὸ ἀνοίγμα πρὸς τὸ βορειοδυτικὸ διαμέρισμα διευρύνεται κατὰ τὴ βόρεια παραστάδα.

Ὁ νάρθηκας ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2,20 X 5,40 μ. Καλύπτεται κατὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα μετὰ ἐγκάρσια ἡμικυλινδρική καμάρα καὶ κατὰ τὰ ἀκροαῖα μετὰ τροῦλλους πού ἀνοίγονται ἐσωτερικῶς ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸν χῶρο τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 6). Ὁ ἐγκάρσιος ἡμικυλινδρικός θόλος φέρεται κατὰ τῆς γενέσεις τοῦ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα μετὰ τὴν μεσολάβηση τῶν τόξων, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ δύο ζεύγη προεχουσῶν

¹¹ Γιά τροῦλλους μικρῆς διαμέτρου, βλ. Α. Πασαλή, «Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Νεραϊδοχώρι Τρικάλων», *Ἐκκλησιές στὴν Ελλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 5, Ἀθήνα 1998, 193 καὶ σημ. 13.

Εἰκ. 6. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Ἐγκάρσια τομὴ στὸν νάρθηκα Γ-Γ'.

παραστάδων. Οἱ δύο τροῦλλοι ἔχουν τὶς κλειίδες τους σὲ ὕψος 8,50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ φέρονται ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο μέσω σφαιρικῶν τριγῶνων ἀπ' εὐθείας, ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα μὲ παρεμβολὴ χαμηλότερων τόξων καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκάρσια καμάρα πού καλύπτει τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα. Ἡ στήριξή τους γίνεται μὲ τὴν παρεμβολὴ κυκλικῆς στεφάνης ὀρθογωνικῆς διατομῆς, ἡ ὁποία μειώνει τὴν διάμετρο τῶν τροῦλλων κατὰ 60 ἐκ. σὲ σχέση μὲ τὸν στεγαζόμενο χῶρο. Τὰ τύμπανά τους εἶναι ὑψηλά, ἐσωτερικῶς κυλινδρικό καὶ ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρα. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ (ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα) ἔχει μεγάλο πάχος, περίπου 1,00 μ., ὥστε νὰ στηρίζει μὲ ἀσφάλεια ἀφ' ἑνὸς τὴν ἀσπίδα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐγκάρσια ἡμικυλινδρική καμάρα καὶ τοὺς τροῦλλους τοῦ νάρθηκα.

Ὅπως καὶ ὁ κεντρικὸς τροῦλλος, ἔτσι καὶ οἱ τροῦλλοι τοῦ νάρθηκα ἔχουν κάλυψη ἐσωτερικῶς ἡμισφαιρική καὶ ἐξωτερικῶς κωνική, μὲ ἐλαφρῶς καμπυλωμένη τὴν ἐξωτερική πλάγια ἐπιφάνεια τοῦ κώνου. Ὅλοι οἱ τροῦλλοι ἀπολήγουν ἐπάνω σὲ κυλινδρικό λίθο, στὸν ὁποῖο πακτώνεται σιδερένιος σταυρός.

Ἡ εἴσοδος στὸν ναὸ γίνεται ἀπὸ τὴ μοναδική θύρα πού βρίσκεται στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πλάτους 0,62 καὶ ὕψους 1,42 μ. Τὸ ἄνοιγμα ἔχει τοξωτὸ ὑπέρθυρο καὶ φράσσεται μὲ ξύλινο θυρόφυλλο ἀπὸ κατακόρυφες σανίδες, καρφωμένες σὲ ὀριζόντιες τραβέρσες. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἀνοίγεται ἀβαθὴς κόγχη, ὀρθογωνική σὲ κάτοψη καὶ ὄψη, πλάτους 1,00 καὶ ὕψους 1,40 μ. Στὴ βάση τῆς κόγχης ὑπάρχει γείσο ἀπὸ σειρὰ δύο λιθοπλακῶν σὲ παράθεση, γιὰ τὴν προστασία τοῦ ὑποκείμενου ὑπέρθυρου ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς.

Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ βρίσκεται σὲ ἐνιαία στάθμη, τρεῖς βαθμίδες χαμηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους στὴν εἴσοδο. Διατηρεῖται στὴ θέση του τὸ ἀρχικὸ δάπεδο, ἀπὸ εὐμεγέθεις, σχετικῶς ὀρθογωνισμένες, λίθινες πλάκες σὲ διάφορα μεγέθη μὲ ἀμελῆ ἀρμολόγηση. Σήμερα ἡ ἐπιφάνειά τους δέν εἶναι σὲ ἐνιαία στάθμη, λόγῳ τῶν μεμονωμένων καθιζήσεων τοῦ ὑποστρώματος. Οἱ κίονες πατοῦν ἀπ' εὐθείας στὸ δάπεδο, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ βάσης. Διαμορφώνονται ἀπὸ ἐπάλληλους λαξευτοὺς λίθινους καὶ ἐπιχρισμένους σφονδύλους, καὶ φέρουν ἀπλά τεκτονικά κιονόκρανα μὲ λοξές, καμπυλωτές ἀποτιμήσεις στὶς τέσσερις γωνίες¹².

Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ κτίσματος γίνεται μὲ ἐνιαία δίρριχτη στέγη πού ἐμφανίζει μερικῶς λοξὴ ἀπότμηση στὴν ἀνατολική καὶ τὴ δυτικὴ πλευρά¹³. Ἡ ἀπλούστευση στὸν τρόπο τῆς καλύψεως μὲ ἐνιαία δίρριχτη στέγη, μὲ μερική, ἔστω, ἀπότμηση στὴν ἀνατολική καὶ τὴ δυτικὴ πλευρά, τρόπος καλύψεως τῶν βασιλικῶν τῆς Τουρκοκρατίας¹⁴, εἶναι κανόνας καὶ στοὺς ναοὺς σταυροειδοῦς

¹² Γιὰ σπονδυλωτὴ κατασκευὴ κίωνων, πού ἐπιχωριάζει στὴν Ἠπειρο ἀλλὰ καὶ στὸν θεσσαλικὸ χῶρο, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Δέση Τρικάλων», ΔΧΑΕΚΕ' (2004), 182 καὶ σημ. 10.

¹³ Γιὰ τὴ λεπτομέρεια αὐτή, ἡ ὁποία μᾶλλον ἐφαρμοζόταν σὲ ὅλο τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο γιὰ μορφολογικούς καὶ κατασκευαστικούς λόγους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καλύτερη ἔδραση τῆς στέγης, βλ. Χ. Μπούρας, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική», Ἀρχιτεκτονικά Θέματα 3 (1969), 170, 171. Α. Orlandos, «Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen Nordgriechenlands», *JÖB* 21 (1972), 215, σχέδ. 3, 4. Ν. Μουτσόπουλος, *Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, 77, 78. Α. Πορτελάνος, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Χορευτὸ Πηλίου», *Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση* 2, Ἀθήνα 1982, 174-175.

¹⁴ Χ. Μπούρας, «Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ

Εικ. 7. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Ανατολική ὄψη.

ἐγγεγραμμένου καί ἀθωνικοῦ τύπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καί κυρίως τῆς ναοδομίας του β' μισοῦ τοῦ 13^{ου}, ἢ καί 14^{ου} αἰώνων, ἀνεξάρτητα ἀπό τή διάταξη τῆς ἀνωδομῆς στό ἐσωτερικό.

Ἀπό τή στέγη ἀναδύονται οἱ τρεῖς τροῦλλοι τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα χωρίς τήν παρεμβολή βάσεων. Ἡ στέγη παρακολουθεῖ τήν καμπύλωση τῆς ἀσπίδας πού καλύπτει τή δυτική κεραία τοῦ σταυροῦ, ἡ ὁποία ξεχωρίζει μέ τή μορφή ἐξάρματος (Εἰκ. 3). Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καλύπτεται μέ ἀνεξάρτητη στέγη σχήματος μισοῦ κώνου χαμηλότερα. Ἡ ἐπικάλυψη ὄλων τῶν στεγῶν γίνεται μέ σχιστολιθικές πλάκες, ὑλικό πού χρησιμοποιεῖται κατά κανόνα τήν ἐποχή αὐτή στίς ὄρεινές περιοχές. Τό γέισο τοῦ ναοῦ διαμορφώνεται μέ τρεῖς σειρές σχιστοπλακῶν σέ ἐκφορική διάταξη,

ἐνῶ τῶν τροῦλλων καί τῆς κόγχης μέ δύο σειρές. Ἀνάμεσα στήν τοιχοποιία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καί τήν ἐπικάλυψη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ δημιουργεῖται ἀρμός. Ἐπάνω ἀπό τή στέγη τῆς κόγχης ὑπάρχει διάταξη ἀπό δύο ἐπάλληλες σειρές σχιστοπλακῶν πού προέχουν ἐκφορικά γιά νά ἀπομακρύνουν τά ὄμβρια ἐξασφαλίζοντας τή στεγανότητα τοῦ ἀρμοῦ (Εἰκ. 7).

Οἱ ἐξωτερικοί τοῖχοι ἔχουν πάχος 70-75 ἐκ. καί εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό ἀργούς λίθους διαφόρων μεγεθῶν, ἀδρά λαξευμένους, μέ χρήση μεγαλύτερων στίς γωνίες καί παρεμβολή κονιάματος, χωρίς ξύλινες ἐνισχύσεις, ὄρατες στίς ὄψεις. Οἱ τελευταῖες ὑπάρχουν ὀπωσδήποτε ἐνσωματωμένες στό πάχος τῆς τοιχοποιίας. Στή δόμηση εἶναι φανερή ἡ προσπάθεια ὀριζοντίωσης τῶν ἀρμῶν. Ἐξωτερικῶς οἱ τοῖχοι εἶναι ἀνεπίχριστοι, ἐνῶ τά τύμπανα τῶν τροῦλλων δέχθηκαν μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ἔχοντας καλυφθεῖ μέ παχύ στρώμα ἐπιχρίσματος. Διαθέτουν ἰσάριθμα τῶν πλευρῶν τους

τήν Τουρκοκρατία καί ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος», *Ἐκκλησίες στήν Ελλάδα μετά τήν Ἄλωση 1*, Ἀθήνα 1979, 159-168.

Εικ. 8. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Οι τρούλλοι του νάρθηκα.

τυφλά άψιδώματα που εισέχουν έλαφρώς. Τά άψιδώματα άρχίζουσι από τή βάση των τυμπάνων και φθάνουσι έως τό γείσο στόν κεντρικό τρούλλο και λίγα έκατοστά χαμηλότερα στους τρούλλους του νάρθηκα (Εικ. 8).

Ένα σύνολο ξύλινων έλκυστήρων, που ολοκληρώνεται σε μία στάθμη στόν κυρίως ναό και στό Ίερό, στό ύψος των έπιθημάτων των κιονοκράνων και σε δύο στάθμες στόν νάρθηκα, στίς βάσεις των τρούλλων και λίγο χαμηλότερα, δημιουργεί ένα πλέγμα κατά τους δύο άξονες τής κατόψεως του κτηρίου και δένει τό σύστημα τής άνωδομής παραλαμβάνοντας τίς έφελκυστικές τάσεις¹⁵. Ο μικρός άριθμός έλκυστήρων στόν κυρίως ναό, ή έλλειψη έλκυστήρων στίς γενέσεις

των τόξων και των ήμικυλινδρικών θόλων, στό φουρνικό και στόν τρούλλο, και ή έλλειψη πλάγιων χορών που θα παραλάμβαναν τίς ώθήσεις τής άνωδομής, άποτελοϋν και αυτά αιτίες για τά σημαντικά στατικά προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί στό μνημείο: τίς μεγάλες ρωγμές στα κλειδιά των θόλων του κυρίως ναού και στό τύμπανο του κεντρικού τρούλλου.

Έπειδή ο ναός είναι τοιχογραφημένος, ή μελέτη των λεπτομερειών δομήσεως τοιχοποιών και θόλων, και ή διατύπωση συμπερασμάτων μπορεί να γίνει εκεί όπου ή πτώση των έπιχρισμάτων άποκαλύπτει τόν οργανισμό του κτηρίου. Παντού γίνεται χρήση άμιγους λιθοδομής και κονιάματος. Τά τόξα και οί ήμικυλινδρικές καμάρες είναι κατασκευασμένα από χονδρολαξευμένους θολίτες. Τό τεταρτοσφαίριο τής κόγχης του Ίερου και τά σφαιρικά τρίγωνα του τρούλλου είναι κατασκευασμένα από λαξευμένους, όρθογωνικούς κατά τό πρόσωπο, θολίτες, διατεταγμένους σε

¹⁵ Για τή χρήση ξύλινων ζωνών που παραλαμβάνουν τίς έφελκυστικές τάσεις, βλ. Γ. Βελένης, *Έρμηνεία του έξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή άρχιτεκτονική* (διδασκατορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984, 53-64.

Εικ. 9. Κόνιτσα, μονή Ζέριμας. Λεπτομέρεια στο έσωτερικό του κεντρικού τρούλλου.

οριζόντιες, ισοϋψείς στρώσεις (Εικ. 9). Στίς βάσεις τῶν σφαιρικών τριγῶνων ὑπάρχουν ἠχητικά ἀγγεῖα.

Στόν τρούλλο ἡ δόμηση εἶναι ἐξαιρετικά ἀμελής καί γίνεται μέ πλακοειδεῖς χονδρολαξευμένους λίθους διαφόρων μεγεθῶν, τοποθετημένους σέ ὀριζόντιους δακτυλίους κατά τό ἐκφορικό σύστημα.

Ὁ φωτισμός τοῦ ναοῦ ἐπιτυγχάνεται μέ ἓνα σύνολο ἀνοιγμάτων σέ τρεῖς στάθμες: στήν πρώτη ἐκ τῶν κάτω στάθμη ἀνήκουν τρεῖς φωτοθυρίδες στίς κόγχες τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου καί ὀκτώ παράθυρα στούς μακρούς τοίχους, ἀνά τέσσερα στόν βόρειο καί στόν νότιο. Στή δεύτερη στάθμη διανοίγονται ἕξι παράθυρα, ἀνά τρία στό ἐπάνω μέρος στούς μακρούς τοίχους. Στήν τρίτη στάθμη ἀνήκουν τά παράθυρα στά τύμπανα τῶν τρούλλων. Σέ κάθε τρούλλο διανοίγονται τέσσερα στενά παράθυρα πλάτους 20 ἐκ. καί ὕψους περίπου 1,00 μ. Τά παράθυρα τοῦ βόρειου τοῖχου εἶναι καλυμμένα σήμερα ἀπό ἀναλημματικό τοῖχο (Εικ. 10). Ὅλα τά παράθυρα ἔχουν τοξωτά λίθινα ἀνώφλια, πλὴν ἐκείνων τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου. Τά παράθυρα τῆς πρώτης καί δεύτερης στάθμης διευρύνονται πρός τά μέσα στούς λαμπάδες καί τά ἀνώφλια, ἐκτός ἀπό τά παράθυρα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, πού διευρύνονται μόνον στούς λαμπάδες. Ὅλα τά παράθυρα εἶναι ὁμοιόμορφα. Εἶναι τοξωτά μέ πώρινους

λαμπάδες καί πώρινους θολίτες στά ὑπέρθυρα. Δεύτερο τόξο περιβάλλει τό πρώτο καί διαμορφώνεται στό τοξωτό μέρος μέ λίθινους θολίτες, ἐνῶ στούς λαμπάδες μέ τούς ἴδιους τούς λίθους τῆς τοιχοποιίας. Οἱ θολίτες εἶναι χονδρολαξευμένοι καί μεταξύ τους παρεμβάλλονται παχεῖς ἄρμοι γειμισμένοι μέ κονίαμα.

Παρά τήν ὑπαρξη ἱκανοῦ ἀριθμοῦ φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων, ὁ ἐσωτερικός χώρος παραμένει ὑποφωτισμένος. Αἰτία εἶναι οἱ μικρές διαστάσεις τῶν παραθύρων, ἡ ἀπόφραξη τῶν ἀνοιγμάτων πρός τόν βορρᾶ ἀπό τόν ἀναλημματικό τοῖχο, ἡ ὑψηλή θολωτή ὀροφή καί τά σκοῦρα χρώματα ὅσων τοιχογραφιῶν ἔχουν ἀπομείνει.

Ἡ γνώση τῶν παραδοσιακῶν προτύπων διαπιστώνεται ἀπό τήν ἐκλογή τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ καί τήν ἐφαρμογή του. Οἱ τεχνίτες ἔχουν γνώσεις ὅσον ἀφορᾶ στή δόμηση καί στήν ἀντιστήριξη τῶν θόλων. Ὅμως ἡ κατεργασία τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου εἶναι ἀμελής. Ἡ ποιότητα τῆς λιθοδομῆς εἶναι κακή (χρήση ἀκατέργαστων ἢ ἐλάχιστα κατεργασμένων λίθων διαφόρων μεγεθῶν, ἔλλειψη γωνιολίθων, παχεῖς ἄρμοι). Ἐπίσης ἐντοπίζονται ἀδυναμίες στή χάραξη τῆς κατόψεως¹⁶,

¹⁶ Ἡ ἔλλειψη ἀκρίβειας στή χάραξη τοῦ ναοῦ ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἀπόκλιση τῆς κατόψεως ἀπό τήν κανονικότητα.

Εἰκ. 10. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Βορειοδυτική ἄποψη τοῦ καθολικοῦ.

στήν ἐγγραφή τοῦ τρούλλου σέ τετράπλευρο καί ὄχι σέ τετράγωνο, καί στή μὴ κανονική τοποθέτηση τῶν παραθύρων τῆς ἄνω σειρᾶς.

Στόν ναό ὑπῆρχε ἄλλοτε τέμπλο, ξυλόγλυπτο καί σανιδωτό (τά διάχωρα τῆς κάτω ζώνης διαμορφώνονται ἀπό κατακόρυφες σανίδες κατὰ παράθεση, χωρὶς ξυλόγλυπτο διάκοσμο), πού κάηκε στήν πυρκαϊά τοῦ 1947¹⁷. Σῴζεται φωτογραφία τοῦ τέμπλου, τοῦ Ἀριστοτέλη Ζάχου, ἀπό τό ἔτος 1938 (Εἰκ. 11).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντυπωσιακή (Εἰκ. 12). Τό περιθύρωμα εἶναι συνεπίπεδο τῆς τοιχοποιίας. Διαμορφώνεται ἀπό ἑπτὰ κομμάτια μαρμάρου: τῖς δύο παραστάδες, ἀπό δύο κομμάτια ἢ κάθε μία, τά ἐπικρανα καί τό ἀνώφλι πού εἶναι μονολιθικό. Ὁ διάκοσμος κάθε παραστάδας ἀναπτύσσεται σέ τέσσερις

Εἰκ. 11. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Ἐσωτερικό. Τό τέμπλο. Φωτογραφία Ἀρ. Ζάχου (1938).

¹⁷ Ρεμπέλης, «Ἡ Ἱερά Μονή Ζέρμας», ὅ.π. (ὑπόσημ. 6), 27-28, ὅπου περιγράφεται τό ξυλόγλυπτο τέμπλο καί οἱ δεσποτικές εἰκόνες του. Ἐπίσης, γίνεται ἀναφορά στήν ἱερά σκευή τῆς μονῆς, θυμιατήριο καί λειψανοθήκη, δίδεται περιγραφή τους καί μεταγραφὴ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφῶν.

κατακόρυφες ζώνες. Η πρώτη, προς τό άνοιγμα, είναι άκόσμητη. Στη δεύτερη αναπτύσσεται κατακορύφως ζεύγος βλαστών που έλίσσονται σε όλο τό ύψος και διασταυρώνονται δημιουργώντας κυκλικές διευρύνσεις ανά αποστάσεις. Σε κάθε κυκλική διεύρυνση περιλαμβάνονται βλαστοί με φύλλα και έλικοειδείς πλοχιούς, μικρά άνθη κρινόσχημα, άκτινωτά, άνθεμωτά, τρίφυλλα, μορφής πεντάφυλλου ρόδακα κ.λπ. Στην τρίτη κατακόρυφη ζώνη, που έχει διπλάσιο πλάτος από τις δύο πρώτες, υπάρχουν τρία καθ' ύψος άνισούψη, όρθογωνικά διάχωρα που όρίζονται από περιβάλλουσα άκόσμητη ταινία. Στο κάτω διάχωρο ύψώνεται βλαστός. Έκατέρωθεν εκφύονται μικρότεροι βλαστοί και πλοχιμοί που καταλήγουν σε τρίφυλλα και πεντάφυλλα άνθη. Στο μεσαίο διάχωρο υπάρχει δικέφαλος άετός που κρατά στα πλάγια (μάλλον) τά όργανα του πάθους, τή λόγχη και τόν σπόγγο. Ο δικέφαλος άετός στην άριστερή παραστάδα φέρει στέμμα μορφής κρινόσχημου άνθους με δύο φύλλα εκατέρωθεν. Στο επάνω διάχωρο υπάρχει χαμηλό ήμισφαιρικό δοχείο, από τό όποιο βγαίνουν προς τά επάνω βλαστοί με φύλλα, διάφορα άνθη, άνθη πεντάφυλλα, τρίφυλλα, κρινόσχημα και ήμιανθέμια. Στο τρίτο διάχωρο της άριστερης παραστάδας, στο επάνω μέρος υπάρχει πτηνό κατά κρόταφον που κοιτάζει προς τό άνοιγμα της θύρας και κρατά στο ράμφος του σταυρό. Στη δεξιά παραστάδα υπάρχει ίσοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα τά άκρα των κεραιών. Στην τέταρτη κατακόρυφη ζώνη, που έχει πλάτος όσο οι δύο πρώτες, τρέχει βλαστός ζίγκ-ζάγκ, από τις γωνίες του όποιου εκφύονται ήμιανθέμια. Τά επίκρανα έχουν τό ίδιο εϋρος με τις παραστάδες και διαμορφώνονται με όκτώ σειρές από όριζόντια κοιλόκυρτα κυμάτια.

Τό υπέρθυρο είναι ήμικυκλικό, μονολιθικό. Στο έσωτερικό ήμικύκλιο του άνωφλίου τρέχει άκόσμητη ζώνη μικρού πλάτους με σπάσιμο και, μέσα από αυτήν, άλλη ήμικυκλική ζώνη, κοσμημένη με σχέδιο όμοιο με τό σχέδιο της δεύτερης κατακόρυφης ζώνης των παραστάδων, δηλαδή ζεύγος έλίσσόμενων βλαστών. Στο κέντρο, στην κλείδα, ένα έξαπτέρυγο διακόπτει τό φυτικό κόσμημα καταλαμβάνοντας και τό επάνω μέρος του υπερθύρου. Έπάνω στο έξαπτέρυγο πατά σταυρός με τά σύμβολα του πάθους και ψηλότερα, εκατέρωθεν, αναγράφονται τά συμπλήματα IC XC / N(I)-K(A). Στο επάνω μέρος, σε όλη τήν επιφάνεια, που είναι και ή μεγαλύτερη της συνθέσεως, αναπτύσσεται

εκατέρωθεν του σταυρού ή μεγαλογράμματη λιθανάγλυφη έπιγραφή με ένδεκα σειρές στο άριστερό τμήμα και δώδεκα στο δεξιό (Εικ. 12, 15).

Τό έσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο από τοιχογραφίες που κάλυπταν τους τοίχους, τά τόξα και τή θολοδομία, ακολουθώντας τά παραδοσιακά πρότυπα. Οι τοιχογραφίες υπέστησαν μεγάλες φθορές από τή φωτιά. Η έλλειψη στατικής επάρκειας του μνημείου προκάλεσε ρωγμές και κατακρημνίσεις, οι όποιες, σε συνδυασμό με τήν ύγρασία, συνέβαλαν στην πώση των σοβάδων και ολοκλήρωσαν τήν καταστροφή. Σήμερα διατηρούνται στον ναό λίγες τοιχογραφίες. Στο Ίερό Βήμα σώζονται μισοκατεστραμμένες οι παραστάσεις της Πλατυτέρας, των Συλλειτουργούντων Ίεραρχών, της Άκρας Ταπεινώσεως, κάποιων άλλων παραστάσεων και μεμονωμένες όλόσωμες μορφές ίεραρχών και διακόνων. Στόν κυρίως ναό ή παράσταση του Παντοκράτορα είναι τελείως κατεστραμμένη. Διατηρούνται σπαράγματα από τις παραστάσεις στο τύμπανο του τρούλλου, παραστάσεις και μεμονωμένες μορφές άγιων, όλόσωμες ή σε στηθάγια στα τόξα και τους τοίχους, οι άγγελιοί και ή κτητορική έπιγραφή στόν δυτικό τοίχο (Εικ. 13, 14). Αντίθετα, στόν νόρθηκα διατηρούνται όλόκληρες οι περισσότερες παραστάσεις και σε καλή κατάσταση. Εικονίζονται θέματα από τήν Παλαιά και Καινή Διαθήκη και από τόν Άκάθιστο Ύμνο. Άκόμη, σώζονται οι παραστάσεις στους δύο τρούλλους, της Παναγίας και του Χριστού Έμμανουήλ, αλλά και οι παραστάσεις στα ύποκείμενα τύμπανα.

Οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν σε δύο φάσεις. Οι παλαιότερες είναι αυτές του Ίερού και του κυρίως ναού, και έγιναν, σύμφωνα με τήν κτητορική έπιγραφή, τό 1655 από τους Νικόλαο και Γεώργιο από τό Λινοτόπι. Οι τοιχογραφίες του νόρθηκα είναι μεταγενέστερες¹⁸.

¹⁸ Τήν περιγραφή του εικονογραφικού προγράμματος έδωσε ό Ρεμπέλης, «Η Ίερά Μονή Ζέριμας» ό.π. (ύποσημ. 6), 25-28. Επίσης, με τό θέμα ασχολήθηκε εκτενώς ή Α. Τούρτα, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρο* (διδαστορική διατριβή), Αθήνα 1991, 40-41, 42, 44, 79, 168, 197 και σημ. 1640, 221, 207-208, 221, 227, 230, όπου έκαμε συγκριτική ανάλυση και παραλληλισμούς των τοιχογραφιών της μονής Ζέριμας με εκείνες στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Καστοριά (1630), στη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Δρυόβουνο (1652), στη μονή του Προφήτη Ηλία στόν Τύρναβο (1632-1646) και στόν Άγιο Άθανάσιο στη Ζαγορά (1645/46), δεχόμενη ότι παρουσιάζουν στενή συνάφεια στη

Εικ. 12. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Δυτική ὄψη. Ἡ εἴσοδος στὸν ναό.

Εἰκ. 13. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Λεπτομέρεια τοιχογραφικού διακόσμου.

Εἰκ. 14. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Λεπτομέρεια τοιχογραφικού διακόσμου. Ο Άγιος Λούπος.

Στόν ναό ὑπῆρχαν τέσσερις ἐπιγραφές, ἀπό τίς ὁποῖες σώζονται οἱ δύο:

Πρώτη ἐπιγραφή. Εἶναι λιθανάγλυφη στό μονολιθικό μαρμάρινο ἀνώφλι τῆς εἰσόδου, στή δυτική ὄψη τοῦ ναοῦ¹⁹ (Εἰκ. 15).

ΑΝΑΚ(Ε)ΝΙΣΘΙ Ο(Υ)ΤΟΣ Ο ΘΙΟΣ / Κ(ΑΙ) ΠΑΝ-
 ΣΕΙΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΙΕΡΑ/ΓΙΑΣ Θ(ΕΟΤΟΚ)ΟΥ
 ΕΝ ΕΤ(Ε)Ι (7164) Κ(ΑΙ) ΑΝΑΚΕΝΙΣΤΙ ΕΚ ΔΕΥ-
 ΤΕΡΟΥ ΕΝ ΕΤΙ (7310) ΗΓΟΥΜΕΝΕΒΟΝΤΟΣ
 ΤΟΥ ΠΑΝΟ/ΣΙΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ
 ΚΙΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΕΚ ΚΟΜ(Η)C / ΠΡΙCΟ-
 ΓΙΑΝ(Η)C ΚΕ ΙΝΕ Ι ΚΤΙΤΟΡΕC ΕΚ ΚΟΜ(Η)C
 ΒΟΥΡ/(Μ)Π(Ι)ΑΝ(Η)C ΚΕ ΠΡΙCΟΓΙΑΝ(Η)C ΡΙ-
 ΖΟ(Υ) ΙΕΡΕΟC / ΓΕΟΡΓΙΟΥ Π(Α)ΠΑΙΟΑΝΟΥ
 ΚΕ ΚΟCΤΑ CΟΥΡ/ΛΑ ΚΙ Ι ΠΡΟΤΟΜΑ ΙCΤΟ(ΡΕC)
 ΕΚ ΚΟΜ(Η)C ΒΟΥΡ/(Μ)Π(Ι)ΑΝ(Η)C ΚΟCΤΑ(C)

διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, στοὺς τύπους ὀρι-
 σμένων σκηνῶν καί σέ θέματα τεχνικῆς.

¹⁹ Μέ τήν ἐπιγραφή ἀσχολήθηκαν οἱ Χ. Ρεμπέλης, «Ἡ Ἱερά Μονή Ζέρμας», ὄ.π. (ὑπόσημ. 6), 24, ΑΔ 29 (1973-1974), Β'2 Χρονικά (Δ. Τριανταφυλλόπουλος), 622, Τρ. Παπαζήσης, ὄ.π. (ὑπόσημ. 6), 298, Διον. Τάτσης Πρεερός, *Μοναστήρια τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης*, Θεσσαλονίκη 1987, 37 καί Ἱ. Τσάγκας, «Ἡ Μονή Ζέρμας», ὄ.π. (ὑπόσημ. 6), 108.

ΔΙΜΟ(С) ΚΙ CΙΜΟ(С) / ΚΕ ΤΟΝ ΛΙΠΟΝ ΕΝ
 ΕΤ(Ε)Ι 1800 / ΚΟΠΟΥ_ _ _ _

Ἀπό τήν ἐπιγραφή πληροφοροῦμεθα ὅτι: Ὁ ναός ἀνακαινίστηκε (πρόκειται γιά τήν ἀνέγερση) τό ἔτος 7164 [7164-5509= 1655]. Ἀνακαινίστηκε ἐκ δευτέρου (πρόκειται γιά τήν πρώτη ἀνακαίνιση) τό ἔτος 7310 [7310-5508= 1802]. Ἡ ἀνακαίνιση ἔγινε ἐπί ἡγουμενίας τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου ἀπό τήν Πυρσόγιαννη. Οἱ κτήτορες ἦταν ἕνας ἱερεὺς καί δύο λαϊκοί, ὁ ἱερεὺς Ρίζος καί οἱ Γεώργιος Παπαϊωάννου καί Κώστας Σούρλας ἀπό τά χωριά Βούρμπιανη καί Πυρσόγιαννη. Οἱ πρωτομάστορες ἦταν τρεῖς, οἱ Κώστας, Δῆμος καί Σίμος ἀπό τό χωριό Βούρμπιανη, καί ἀναφέρεται πὼς ἠπῆρχαν καί ἄλλοι. Τό ἔτος 1800 μᾶλλον ἀφορᾶ στήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν γιά τήν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ.

Στή λιθανάγλυφη ἐπιγραφή ἀναγράφονται τρεῖς χρονολογίες. Ἡ πρώτη, 1655, ἀφορᾶ στην ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, πρᾶγμα πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τή δευτέρη ἐπιγραφή (κτητορική). Οἱ δύο ἄλλες χρονολογίες, 1800 καί 1802, ἀφοροῦν σε ἐργασίες ἀνακαινίσεως, στήν ἔναρξη καί τήν ἀποπεράτωσή τους. Ἡ ἀνακαίνιση αὐτή διήρκεσε ἕνα διάστημα περίπου τριῶν χρόνων. Ἀναφέρονται τά ὀνόματα τριῶν κητόρων, τριῶν πρωτομαστόρων καί ἄλλων. Δέν μπορεῖ, λοιπόν, ἡ ἀνακαίνιση νά ἀφορᾶ μόνο στήν κατασκευή τοῦ περιθωρώματος,

Εἰκ. 15. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας, Κόνιτσα. Ἡ λιθανάγλυφη ἐπιγραφή (λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 12).

ἀλλά σέ ἐργασίες μεγαλύτερης ἐκτάσεως. Ἐπομένως, ὑπάρχουν δύο ἐκδοχές ἢ πρόκειται γιά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα ἢ γιά τήν ἀνέγερση ἄλλων κτισμάτων στό μοναστηριακό συγκρότημα. Γιά τήν πρώτη ἐκδοχή διατηροῦμε μεγάλη ἐπιφύλαξη, διότι στό κτίσμα ἡ δόμηση φαίνεται ἐνιαία καί στό ἐσωτερικό καί στή νότια ὄψη, χωρίς τήν ὑπαρξη ἀρμού, παρά μόνο μικρή ἀπόκλιση ἀπό τήν εὐθυγραμμία, κάτι ὅμως πού ὑπάρχει καί στόν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Προσθήκη θολοσκεποῦς νάρθηκα στήν ἤδη ὑπάρχουσα κατασκευή, καί μάλιστα μέ θολοδομία χαμηλότερα ἀπό τούς θόλους τοῦ κυρίως ναοῦ, θά ἦταν μᾶλλον ἀνέφικτη. Θεωροῦμε, λοιπόν, πάντα μέ ἐπιφύλαξη, πιθανότερη τή δεύτερη ἐκδοχή τῆς ἀνεγέρσεως ἄλλων κτισμάτων στό συγκρότημα.

Δεύτερη ἐπιγραφή. Πρόκειται γιά τήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ. Εἶναι γραπτή, μέ λευκά, κεφαλαῖα γράμματα καί βρῖσκεται στόν δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐπάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς κεντρικῆς εἰσόδου ἀπό τόν νάρθηκα²⁰. Τήν ἐπιγραφή μεταγράψουμε μέ

μεγάλη ἐπιφύλαξη, μέ βάση τίς μεταγραφές πού πρότειναν οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολήθηκαν παλαιότερα καί μέ ὅσα μποροῦμε νά διακρίνομε κάτω ἀπό τήν ἐπικάλυψη μέ προστατευτική γάζα, πού τοποθέτησε ἐν τῷ μεταξύ τό συνεργεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή πληροφοροῦμεθα ὅτι: ὁ ναός κτίστηκε ἐκ βᾶθρων καί ἱστορήθηκε τό ἔτος ΖΡΕΔ´ [7164-5509= 1655]. Οἱ ἐργασίες τελείωσαν στίς 5 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1656. Ἡ ἀνέγερση ἔγινε ἐπί ἀρχιερατείας τοῦ θεοφιλεστάτου Παχωμίου²¹ καί ἐπί ἡγουμενίας τοῦ πανοσιωτάτου Μανασσῆ. Χορηγός καί κτήτωρ ἦταν ὁ ἄρχοντας Ἰωάννης, υἱός τοῦ Νικολάου ἀπό τό Λινοτόπι. Ἡ ἱστορήση ἔγινε ἀπό τούς Νικόλαο καί Γεώργιο, πού ἦταν ἀδελφία τοῦ κτήτορα.

²⁰ Μέ τήν ἐπιγραφή ἀσχολήθηκαν οἱ Ρεμπέλης, «Ἡ Ἱερά Μονή

Ζέρμας», ὅ.π. (ὑποσημ. 6), 26-27, ΑΔ 32 (1977), Β´1 Χρονικά (Δ. Τριανταφυλλόπουλος), 159, Παπαζήσης, «Δύο μοναστήρια», ὅ.π. (ὑποσημ. 6), 298-299, Τάτσης Πρεσβύτερος, ὅ.π. (ὑποσημ. 6), 37-40 καί Τσάγκας, «Ἡ Μονή Ζέρμας», ὅ.π. (ὑποσημ. 6), 110-111.

²¹ Ὁ Παχώμιος ἦταν ἐπίσκοπος Βελλᾶς (1652-1658).

ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ (Ε)Κ ΒΑ-
ΘΡΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΣΤΟΡ(Ι)ΘΥ ΟΥΤΟΣ Ο Θ/ΥΟΣ
Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Τ(Η)Σ ΠΑΝΥΠΕ-
ΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝ(ΗΣ) ΕΝΔΟΞΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝ(ΗΣ)
ΗΜ(ΩΝ) Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟ / Κ(ΑΙ) ΑΗΠΑΡΘΕΝΟΥ
ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜ(ΗΣ) ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ)
ΕΞΩΔΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΤΑΤΟΥ / Κ(ΑΙ)
ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΑΡΧΩΝΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΤΙΤΟ-
ΡΕΣ ΚΥΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΚ ΚΩ-
ΜΗΣ ΛΙΝΟΤΟΠΗ / ΗΓΟΥΜΕΝΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΜΑΝΑΣΣΙ ΑΡΧΙΡΑ(Τ)Ε-
ΒΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕ/ΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
ΠΑΧΩΜΙΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΡΕΔ' ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Θ
/ ΙΣΤΟΡΙΘΥ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ ΙΣΤΟ-
ΡΙΟΓΡΑΦΟΥ / ΝΙΚΟΛΑ Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΔΕΛ-
ΦΟΙ ΤΟΥ ΚΤΙΤΙΡΟΣ / Κ(ΑΙ) ΕΤΕΛΕΙΟΘΗ ΕΝ
ΜΗ(ΝΙ) ΣΕ(Π)ΤΕ(Μ)Β(Ρ)ΙΟ Ε'

Τρίτη έπιγραφή. Πρόκειται για τή χρονολογία 1819 τήν όποία έντόπισε ό Χ. Ρεμπέλης σέ άκρογωνιαίο λίθο, έντοιχισμένο στή νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου, ή όποία σήμερα δέν σώζεται και πιθανόν άναφερόταν στήν περάτωση τής δομήσεως των κελιών²².

Τέταρτη έπιγραφή. Ό Χ. Ρεμπέλης άναφέρει ότι στήν κόγχη άνωθεν του ύπερθύρου τής εισόδου στόν δυτικό τοίχο ύπάρχει τοιχογραφία τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου. Δίνει, μάλιστα, λεπτομέρειες για τίς έπικρατούσες χρωματικές άποχρώσεις και τά σχήματα του περιθωρίου τής παραστάσεως. Σημειώνει δέ ότι στό δεξιό μέρος προσγράφεται μέ μαύρο χρῶμα ή έπιγραφή²³:

Ιστορήθη ή Κοίμησις τής ΘΟΥ Δαπάνη του Αιδεσιμωτάτου Παπαβασιλείου Ηγουμένου τής Ι. Μονής του χωριού Ζέρμας και διά χειρός Κυργιάκου και Γεωργίου Σαμαριναίου εις μνημόσυνον αυτών. 1888 Σεπτεμβρίου 17.

Σήμερα δέν ύπάρχει τοιχογραφία ούτε ή έπιγραφή, ένώ τό τύμπανο είναι άνεπίχριστο και ή τοιχοποιία όρατή.

Τυπολογικά ό ναός άνήκει στους σταυροειδείς έγγεγραμμένους τής παραλλαγής των δικιονίων²⁴ μέ δίτρουλλο νάρθηκα στά δυτικά, ίσοπλατή μέ τόν ναό

(Εικ. 2). Διαφοροποιείται έλάχιστα του δικιονίου, διότι στερείται των δύο τοίχων που χωρίζουν τό κυρίως Ίερό από τά παραβήματα. Ό διαχωρισμός των παραβημάτων από τό κυρίως Ίερό Βήμα περιορίζεται μόνο στή διαφοροποίηση τής καλύψεως. Ύπάρχει έλλειψη άκρίβειας στή χάραξη τής κατόψεως, πράγμα που όδηγεί σέ άπόκλιση από τήν κατά μήκος ευθεία. Έπισημαίνεται ή έλλειψη προεχουσών κογχών των παραβημάτων, διάταξη που συναντάται στα παλαιότερα καθολικά των Μετεώρων, μονής Μεταμορφώσεως (1387), Αγίας Τριάδος (1476), Βαρλαάμ (1576) και Ρουσάνου (1545)²⁵, στό καθολικό τής μονής Πέτρας²⁶ και στό Άγιον Όρος, στό καθολικό τής μονής Γρηγορίου και σέ πολλά παρεκκλήσια τής ύστερης Τουρκοκρατίας²⁷.

Στά σύγχρονα μέ τό έξεταζόμενο μνημεία ύπάρχει άδυναμία στή δημιουργία μεγάλων άνοιγμάτων, όποτε οί κατασκευαστές όδηγούνται στή σμίκρυνση του πλάτους του μεσαίου κλίτους σέ σχέση μέ τά πλάγια.²⁸ Έδώ ή άναλογία κεντρικού κλίτους προς πλάγια 3,35/1,20= 2,8 είναι σχετικά μεγάλη, φέρνοντας τόν ναό σέ πρώιμα χρονολογικά παραδείγματα²⁹. Οί κίονες πλησιάζουν πολύ στους πλάγιους τοίχους προκειμένου νά διευρυνθεί ό κεντρικός χώρος.

Άνάμεσα στα γωνιαία διαμερίσματα και τήν έγκάρσια κεραία του σταυρού παρεμβάλλονται τόξα που πατούν στους κίονες/πεσσούς και στους πλάγιους τοίχους δημιουργώντας τά έπιθήματα των κιονοκράνων, λείπουν όμως τά διαχωριστικά τόξα προς τό κεντρικό τμήμα (προς τήν ανατολική και τή δυτική κεραία).

τή διάδοση του τύπου, βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 57-80.

²⁵ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία τής Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. 4. Αι Μοναί των Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* Θ' (1932), εικ. 13 σ. 395, 14 σ. 397, 16 σ. 399, 17 σ. 400.

²⁶ Π. Μυλωνάς, «Η Μονή Πέτρας στή νότια Πίνδο», *Εκκλησίες στήν Ελλάδα μετά τήν Άλωση* 2, Άθήνα 1982, 6 εικ. 6.

²⁷ Π. Μυλωνάς, «Η αρχιτεκτονική του Άγιου Όρους», *Νέα Έστία*, Χριστούγεννα 1963, πίνακες κατόψεων καθολικών.

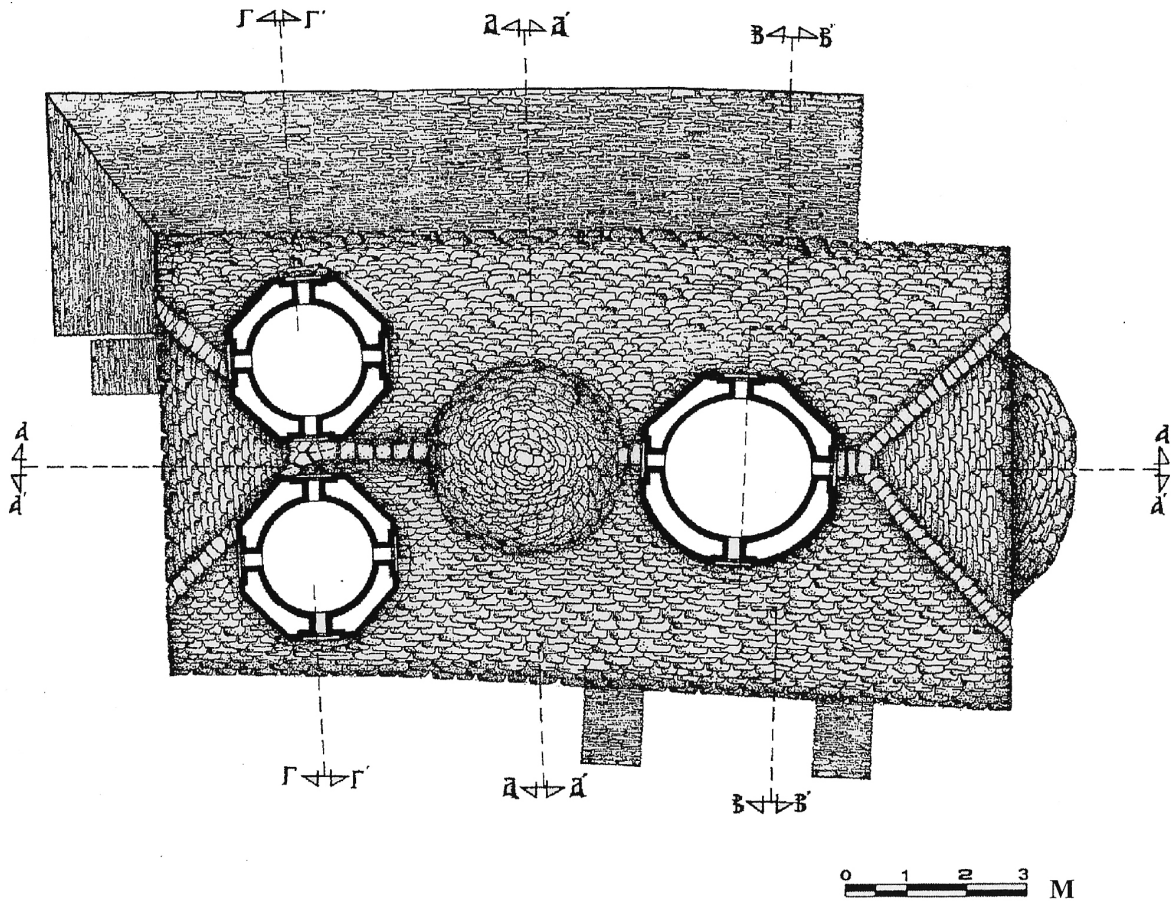
²⁸ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία τής Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* Ε' (1928), 360. Ό ίδιος, «Βυζαντινά μνημεία τής Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας», *ΕΕΒΣ* Θ' (1932), 401. Α. Όρλάνδος, «Η επί τής Πίνδου Ίερά Μονή Κορώνης», *ΕΕΒΣ* ΙΕ' (1939), 407.

²⁹ Καθολικά Μονών: Ίβήρων (ια' αι.) 2,72, Βατοπεδίου (ια' αι.) 2,90, Βαρλαάμ Μετεώρων (1536-1548) 2,66, Μεταμορφώσεως Μετεώρων (β' φάση 1545) 2,95, Πέτρας Πίνδου (ιστ' αι.) 2,50, Φλαμουρίου Πηλίου (ιστ' αι.) 2,50.

²² Ρεμπέλης, «Ή Ίερά Μονή Ζέρμας», ό.π. (όποσημ. 6), 22-23.

²³ Ό.π., 24-25.

²⁴ Για τόν τύπο και τά χαρακτηριστικά του, βλ. Ά. Κ. Όρλάνδος, «Ή Αγία Τριάς του Κριεζώτη», *ΑΒΜΕ* Ε' (1939-1940), 8 κ.έ. Για

Είκ. 16. Κόνιτσα, μονή Ζέρμας. Κάτοψη στη στάθμη των τρούλλων.

Τά γωνιαία διαμερίσματα είναι επιμηκυσμένα, ιδιαίτερος μάλιστα τά δυτικά. Η κάλυψη με διαμήκεις ημικυλινδρικούς θόλους ή με σταυροθόλια εδώ δεν θά ήταν έφικτή λόγω του μικρού πλάτους των διαμερισμάτων. Οί τεχνίτες προτίμησαν νά τά καλύψουν με εἰρηές, ἐγκάρσιους ημικυλινδρικούς θόλους, τῶν ὁποίων τά κλειδιά βρίσκονται στό ἴδιο ὕψος μέ τά κλειδιά τῶν τριῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, βόρειας, νότιας καί ἀνατολικῆς, ἐνοποιώντας ἔτσι τόν κεντρικό χῶρο μέ τούς πλάγιους καί ἐξασφαλίζοντας τήν ὁρατότητα ἀπό τό κεντρικό τμήμα, πετυχαίνοντας μέ αὐτό τόν τρόπο νά βελτιώσουν ὀπτικά τόν ἐσωτερικό χῶρο. Πρόκειται γιά μία λύση κατασκευαστικά καί μορφολογικά ἱκανοποιητική.

Ἡ τυπολογική λεπτομέρεια τῆς καλύψεως τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων καί τῶν παραβημάτων μέ ἐγκάρσιους ημικυλίνδρους στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἀπαντᾶ σέ μεταβυζαντινά μνημεῖα στή δυτική Μακεδονία, στή Θεσσαλία, στίς Σποράδες, στήν Αἰτωλο-

καρνανία, στήν Πελοπόννησο καί σέ μνημεῖα τῶν ὀψιμων βυζαντινῶν χρόνων στήν πρώτην Γιουγκοσλαβία³⁰.

Στό δυτικό σκέλος τοῦ σταυροῦ παρατηρεῖται ἐπιμήκυνση κατά 1,20 μ. περίπου σέ σχέση μέ τό ἀνατολικό, προσδίδοντας στό καθολικό μιά αἴσθηση

³⁰ Α. Πασαλή, «Ὁ Ἅγιος Παντελεῖμων στήν Ἀνατολή Ἀγίας Θεσσαλίας», *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἄλωση* 4, Ἀθήνα 1993, 114. Ἡ ἴδια, «Τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας», *ΔΧΑΕΚΑ'* (2000), 80, ὅπου παρατίθενται παραδείγματα. Σ. Βογιατζῆς, «Τό καθολικό τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταγιάδων κοντά στήν Καλαμπάκα», *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἄλωση* 6, Ἀθήνα 2002, 34 εἰκ. 2. Στό ἴδιο, 35-36, ὅπου σχολιάζει τήν κατασκευαστική καί τυπολογική λεπτομέρεια τῆς στεγάσεως μέ ἐγκάρσιους ημικυλίνδρους, πού εἶναι καί σπανιώτερη τῆς στεγάσεως μέ διαμήκεις, ἀποφαίνεται ὅτι συνιστᾶ μάλλον «ἐπίλυση κατασκευαστικοῦ προβλήματος μέ ἀπλουστευμένα μέσα» καί παραθέτει τίς ἀπόψεις ἄλλων ἐρευνητῶν, τῆς Μ. Σωτηρίου, τοῦ Α. Ὁρλάνδου, τοῦ Μ. Πολυβίου, γιά τό ἴδιο θέμα.

Εἰκ. 17. Καλαμπάκα. Τό καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Ἡ δυτική καί ἡ νότια πλευρά. Ἀποψη ἀπό νοτιοδυτικά.

δρομικότητας. Ἡ λεπτομέρεια τῆς ἀντικαταστάσεως τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀπό τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο, ὁ ὁποῖος εἶτε ἐμφανίζεται ὡς ἕξαομα στή στέγη, εἶτε ἀποκρύπτεται τελείως κάτω ἀπό αὐτήν, εἶναι ἰδιομορφία τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς³¹ (Εἰκ. 16).

Ἡ τριπλή διαίρεση τοῦ νάρθηκα κατὰ τὴν ἀνωδομή εἶναι συνηθισμένος τρόπος καλύψεως σέ στενοῦς νάρθηκες, στους ὁποίους ὑπάρχουν δύο ἡμικύλινδροι στά ἄκρα, πού ὑποβαστάζουν ἀσπίδα στό κέντρο³². Ἐδῶ ὅμως ἔχουμε ἕναν ἰδιαίτερος ἀσυνήθιστο τρόπο καλύψεως μέ ἐγκάρσιο ἡμικύλινδρο στό κέντρο καί δύο τρούλλους στά ἄκραία τμήματα³³. Ὁ καθηγητής

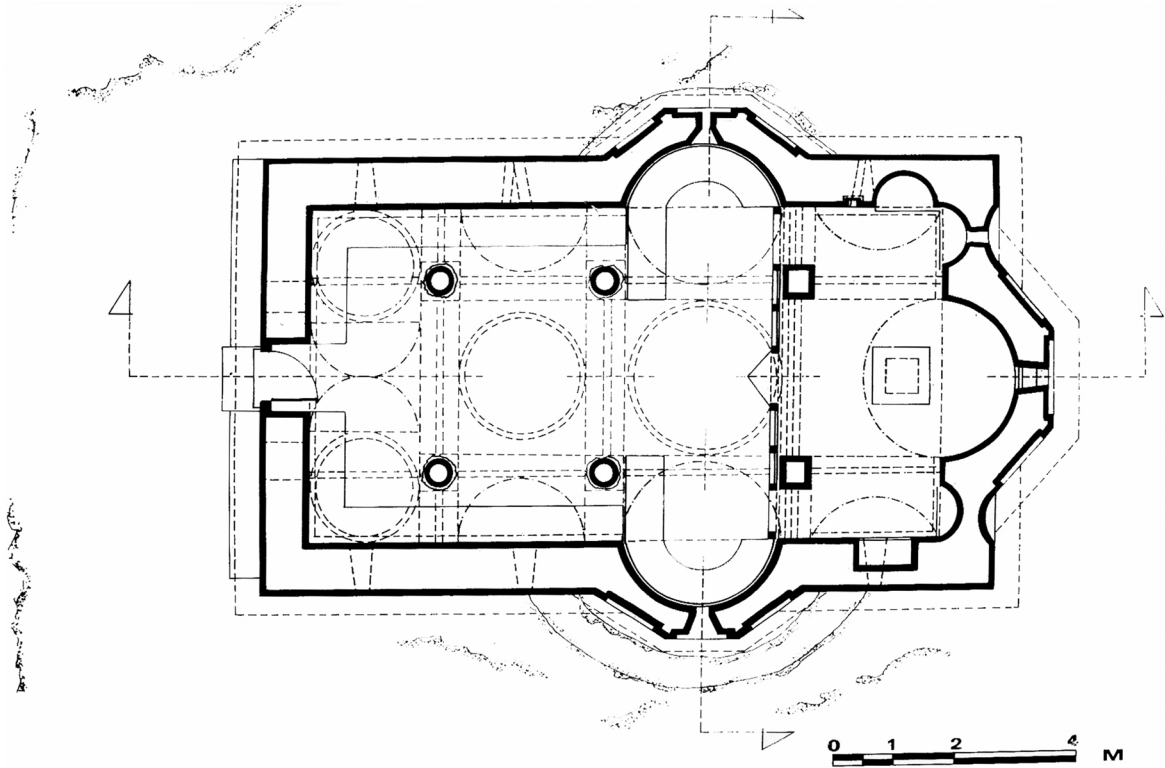
Sl. Ćurčić, στή μελέτη του γιά τοὺς δίτρουλλους νάρθηκες στήν παλαιολόγια ἀρχιτεκτονική³⁴, διέκρινε τρία βασικά στάδια στήν ἐξέλιξή τους: Στό πρῶτο στάδιο ἡμι-ανεξάρτητα πλευρικά παρεκκλήσια προσκολλῶνται στόν νάρθηκα. Στό δεύτερο στάδιο τὰ παρεκκλήσια ἐνσωματώνονται στόν ναό καί ἀνυψώνονται σε αἶθουσα ὑπεράνω τοῦ νάρθηκα (πρόκειται γιά τοὺς διώροφους δίτρουλλους νάρθηκες). Στό τρίτο στάδιο τό δάπεδο τῆς αἴθουσας τῶν παρεκκλησίων ἀφαιρεῖται, ὅποτε καταργοῦνται τὰ παρεκκλήσια. Ἔτσι, οἱ δύο τρούλλοι ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στόν χώρο τοῦ νάρθηκα, χάνουν τόν προορισμό τους, δηλαδή τὴν κάλυψη τῶν παρεκκλησίων, καί κρατοῦν μόνο τόν μορφολογικό ρόλο τους. Αὐτό συμβαίνει καί στό καθολικό τῆς μονῆς Χιλανδαρίου. Ἐπιβίωση τοῦ τύπου στά νεώτερα χρόνια ἀποτελοῦν οἱ νάρθηκες στά καθολικά τῶν μονῶν Ζέρμας Κόνιτσας

³¹ Πασαλή, «Τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας», ὁ.π. (ὑπόσημ. 30), 79 σημ. 17, ὅπου παρατίθενται παραδείγματα.

³² Α. Πασαλή, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στό Ζάροκο Τρικάλων», ΔΧΑΕ Κ' (1998), 142, ὅπου δίδονται σχετικά παραδείγματα.

³³ Γιά τό θέμα τῶν δίτρουλλων νάρθηκων, βλ. Πασαλή, «Τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας», ὁ.π. (ὑπόσημ. 30), 81-82.

³⁴ Sl. Ćurčić, «The twin-domed narthex in paleologan architecture», ΖΡVI XIII (1971), 333-344.

Εἰκ. 18. Καλαμπάκα. Τό καθολικό τῆς μονῆς Κλεινοῦ. Κάτοψη.

(1656) καί Κλεινοῦ Καλαμπάκας (μέσα 17 αἰώνα)³⁵.

Στόν ἐσωτερικό χώρο ἡ ὀργάνωση τῆς πολύπλοκης θολοδομίας, ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος καί τό ξυλόγλυπτο τέμπλο πού ὑπῆρχαν ἄλλοτε, δημιουργοῦσαν ἕνα ἐνδιαφέρον σύνολο. Στή μορφολογική διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου βοήθησε καί ὁ τύπος τοῦ ναοῦ ὁ ὁποῖος διαθέτει πλαστικές ἀρετές. Ἡ πλαστική διάρθρωση τοῦ χώρου ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀπλουστευμένη καί τελείως ἀκόσμητη ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ καθολικοῦ, ὅπου ἀπουσιάζει κάθε διάθεση γιά μορφολογικές ἀναζητήσεις. Τό ἐξωτερικό τοῦ ναοῦ δέν ἐκφράζει τόν ἐσωτερικό χώρο. Τό ἐσωτερικό σταυρικό σχῆμα δέν ὑποδηλώνεται ἐξωτερικῶς, διότι οἱ κεραίες τοῦ σταυροῦ κρύβονται κάτω ἀπό τή βαριά, ἐνιαία στέγη³⁶. Ἡ ἐξωτερική διαμόρφωση στό σύ-

νολό τῆς εἶναι ὀγκώδης. Ἡ στέγη εἶναι ἀτελῶς διαμορφωμένη, μέ πλήρη ἔλλειψη κλιμακώσεως τῶν ὀγκων, ἀκολουθώντας μόνο τήν καμπυλότητα τοῦ φουρνικοῦ τῆς δυτικῆς κεραίας, διαγράφοντας καί τονίζοντας τή θέση του. Τόν παραλληλεπίπεδο ὄγκο τοῦ κτηρίου ἐπιστέφει ἐνιαῖο γεῖσο, τό ὁποῖο προχωρεῖ ὀριζοντίως καί ἐξαιρεται μόνο στίς στενές πλευρές, ὅπου κάμπτεται, παρακολουθώντας τήν τρίπλευρη διαμόρφωση τῆς στέγης. Τά γεῖσα τῶν τρουλλῶν εἶναι ὀριζόντια. Τήν ἐντύπωση τῆς βαρύτητας μετριάζουν οἱ τρεῖς τρουλλοί, οἱ ὁποῖοι ἀναδύονται ἄκομψα, ἐφ' ὅσον τά τύμπανά τους διατρυποῦν τή στέγη ἀπ' εὐθείας, χωρίς παρεμβολή βάρους καλύψεως λοφίων.

Ἡ ἐπιμέλεια στήν ὀργάνωση τῶν ὄψεων εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τά παντός εἶδους κοσμήματα ἀπό τίς ὄψεις, μέ ἐξαιρεση τό περιθύρωμα τῆς δυτικῆς εἰσόδου μέ τόν πλούσιο λιθανάγλυφο διάκοσμο. Ἡ κατασκευή αὐτή ἔγινε σέ νεώτερη φάση, τό 1802,

³⁵ Πασαλῆ, «Τό καθολικό τῆς Μονῆς Κλεινοῦ Καλαμπάκας», ὅ.π. (ὑπόσημ. 30), 81-82.

³⁶ Πρόκειται γιά ἀπλοποίηση πού χαρακτηρίζει τοὺς σταυροειδείς ἐγγεγραμμένους ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας. Γιά τό θέμα, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί βυζαντινή ἀρχαιολογία*, ἐν Αθήνας

1942, 498-499. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐκκλησιῶν καί μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήνα 1956, 105.

πολύ αργότερα από τη χρονολογία ανέγερσής του ναού, εποχή δηλαδή κατά την οποία ύπρχαν σχετικές ελευθερίες αλλά και οικονομική ευμάρεια. Θεωρούμε ότι η απουσία διακόσμου και μορφολογικής φροντίδας στην αρχική φάση οφείλεται σε οικονομική ένδεια, σε διάθεση για γρήγορη αποπεράτωση του έργου και σε απαγορεύσεις των κατακτητών.

Στή νότια όψη παρατηρείται οργανωμένη θέση παραθύρων της κάτω σειράς, χωρίς όμως να υπάρχει αντιστοιχία με αυτά της επάνω σειράς. Στή δυτική όψη υπάρχει αυστηρή συμμετρία που τονίζεται με τη μοναδική είσοδο στον άξονα και με την υπερκείμενη εκβάθυνση-κόγχη που έχει μάλλον πρόθεση ανακούφισης παρά μορφολογικής διαπλάσεως της όψως. Η ανατολική όψη διαρθρώνεται με την πεντάπλευρη, ευρεία, τελειώς ακόσμητη κόγχη του Ίερού και τρία παράθυρα, ένα στην κεντρική πλευρά της κόγχης και ανά ένα εκατέρωθεν, στα μέτωπα του ανατολικού τοίχου. Όλα τα παράθυρα διαμορφώνονται με πώρινους λαμπάδες και πώρινα, τοξωτά υπέρθυρα, σε υποχώρηση λίγων εκατοστών από το πρόσωπο της τοιχοποιίας, και εντάσσονται σε τοξωτά, λίθινα άψιδώματα, συνεπίπεδα της τοιχοποιίας. Όλα τα παράθυρα είναι ομοιόμορφα. Είναι τοξωτά από πώρινους λαμπάδες και πώρινους θολίτες στα υπέρθυρα. Δεύτερο τόξο περιβάλλει το πρώτο και διαμορφώνεται κατά το τοξωτό μέρος με λίθινους θολίτες, ενώ κατά τους λαμπάδες με τους ίδιους τους λίθους της τοιχοποιίας.

Τά τύμπανα των τρούλλων είναι οκτάπλευρα έξωτερικώς. Οί όψεις τους είναι διαρθρωμένες με άψιδώματα, ένα σε κάθε πλευρά, διατυπωμένα από στενά, ύψηλά παράθυρα, ένα κάθε δεύτερο άψιδώμα. Τά άψιδώματα του κεντρικού τρούλλου έχουν ευθύγραμμη απόληξη προς τά επάνω, ενώ των τρούλλων του νόθθηκα ήμικυκλική.

Τά πρώτα χρόνια μετά την Άλωση διεκόπη η ανέγερση ναών σε αστικά κέντρα και περιορίστηκε στα καθολικά μοναστηριών. Τήν ίδια εποχή πολλοί ναοί στην Ήπειρο κατασκευάστηκαν στον τύπο του σταυροειδούς έγγεγραμμένου, στην προσπάθεια διατηρήσεως των παραδοσιακών προτύπων και χάρη στα πρόνομα που είχαν δοθεί από τους κατακτητές σε κάποιους τοπικούς άρχοντες, καθώς και στην οικονομική ευρωστία των δωρητών και κλητόρων, που διευκόλυναν την ανέγερση ναών με ύψηλές προδιαγραφές. Στο καθολικό της μονής Ζέρμας ή εφαρμογή του σταυροειδούς

έγγεγραμμένου τύπου, ή ύπαρξη σύνθετης θολοδομίας και ή διατήρηση ένιαίας στάθμης δαπέδων δείχνουν την πρόθεση να ακολουθηθούν τά παλαιά πρότυπα. Η παράλειψη πλευρικών παρεκκλησίων, ή απόκρυψη της σύνθετης θολοδομίας της ανωδομής κάτω από την ένιαία δίρριχτη στέγη, ή σύμπτυξη της ευρύχωρης κίονοστήρικτης λιτής σε νάρθηκα μικρών διαστάσεων, ή ένσωμάτωση των κογχών των παραβημάτων στο πάχος του ανατολικού τοίχου, ή ασάφεια στή διαφοροποίηση των γωνιαίων διαμερισμάτων, ή κάλυψη του νόθθηκα με σχετικώς ασυνήθιστο τρόπο, ή απουσία πλάγιων χορών, μολονότι πρόκειται για καθολικό μονής, αποτελούν διαφοροποιήσεις, άπλουστεύσεις και παραλλαγές από τά παραδοσιακά πρότυπα

Τό καθολικό της μονής Ζέρμας είναι ένα κτήριο σχετικώς μικρών διαστάσεων και με ένδιαφέρουσες τυπολογικές ιδιαιτερότητες. Έχει ευτελή κατασκευή, πτωχή μορφολογικά, με υπεραπλουστευμένη διάπλαση των όγκων και διάρθρωση των έξωτερικών επιφανειών. Παρά τό μικρό του μέγεθος, ή δόμησή του εμφανίζει τεχνικές δυσκολίες. Με την πτώση των επιχρισμάτων διαπιστώνει κανείς ότι οί οικοδόμοι είχαν γνώσεις θολοδομίας που τούς επέτρεψαν να επιλύσουν τά στατικά και κατασκευαστικά προβλήματα. Οί κατασκευαστικές άτέλειες και ή άδιαφορία για έξεζητημένες αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες μάλλον πρέπει να άποδοθούν σε έλλειψη οικονομικών πόρων.

Η άπόλυτη τυπολογική ομοιότητα του έξεταζόμενου μνημείου με τό καθολικό της μονής Κλεινού Κλαμπάκας (Εικ. 17, 18), με κοινές όλες τίς ιδιομορφίες και με μόνη διαφοροποίηση την προσθήκη πλάγιων χορών στό δεύτερο, μάς δίνει τή βεβαιότητα ότι τό καθολικό της μονής Ζέρμας άποτελέσε τό πρότυπο για τό κατά έναν αιώνα μεταγενέστερο καθολικό της μονής Κλεινού.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 7-10, 12-15, 17, 18: Φωτογραφίες Άφροδίτης Πασαλή. Εικ. 11: Άρ. Ζάχος (Δήμος Μαστοροχωριών). Τά σχέδια του καθολικού που συνοδεύουν τήν παρούσα δημοσίευση (Εικ. 2-6, 16) έκπονήθησαν τό έτος 2009 υπό τήν έποπτεία και με διορθώσεις της γραφουσας από τούς Άγγελική Βρατσίστα, Άντωνία Σεϊδόγλου και Σωτήρη Χορταρίδη, φοιτητές του τμήματος Άνακαίνισης και Άποκατάστασης Κτιρίων του ΤΕΙ Θεσσαλίας στα Τρίκαλα και σήμερα Πολιτικούς Μηχανικούς Τ. Ε.

Aphrodite Pasali

THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF ZERMA NEAR KONITSA

The church of the Dormition of the Virgin, once the main church of the Monastery of Zerma, is located in the north part of the prefecture (nomos) of Ioannina on the slopes of mount Grammos, at an elevation of 950 meters (Figs 1, 10). It is ecclesiastically subordinate to the metropolis of Dryinopolis, Pogoniane, and Konitsa and administratively to the province (eparchia) of Konitsa. Zerma is the last village of the prefecture of Ioannina at its northernmost point. It was one of the so-called builders' villages of the former province of Konitsa.

The katholikon is a cross-in-square church of the two-column variation with a twin-domed narthex to the west (Fig. 2). Its average exterior dimensions are 13.65×7.10 meters, without the sanctuary apse. To the rectangular plan is added the apse, which is internally a circular sector smaller than a semicircle and externally five-sided. The niches of the parabemata are inscribed into the east wall.

The space of the sanctuary consists of the eastern part of the square plan and is separated from the naos by two rectangular piers measuring 60×55 cm in front of which once stood the templon. A barrel vault forms the eastern bar of the cross above the sanctuary (Fig. 3). Barrel-vaults positioned perpendicular to the long axis of the building cover the parabemata and the western corner bays.

The naos is a quadrilateral space, not a perfect rectangle, with average inner dimensions 6.50×5.50 meters. The columns are placed close to the side walls as in early examples of the type. Arches 60 cm wide connect the columns and the piers to the north and south walls of the church. A similar arch connects the two columns. The western bar of the cross is formed by a sail vault (Fig. 5). At the intersection of the bars of the cross rises the dome; its drum is internally cylindrical, whereas externally the northern half is octagonal and the southern is a semi-cylinder (Figs 4, 15).

The narthex consists of three bays. Above the central

bay is a transverse barrel vault and above the lateral bays are domes opening internally directly above the space of the narthex (Fig. 6). The naos is separated from the narthex by a wall, about 1,00 m. thick, pierced by three arched doorways. The wall is thick enough to securely support the vault of the naos, as well as the transverse barrel vault and the domes of the narthex. The church is entered through the only door located in the center of the west side.

The gabled roof has partly oblique cuttings in the short sides. The three domes spring from the roof, without bases. The roof follows the curvature of the vault above the western bar of the cross, which protrudes (Fig. 3). Above the apse of the sanctuary is a separate half cone-shaped roof at a lower level (Fig. 7). All roofs are tiled with schist rock, a material used as a rule at this time in mountainous regions.

The exterior walls are 70-75 cm thick and are constructed by rubble stone of varying sizes, roughly cut, with larger stones used in the corners and mortar. The external surfaces of the drums of the domes are decorated with blind arcades (Fig. 8).

The dedicatory inscription of the church is painted in white majuscule letters on the west wall of the naos, above the lintel of the main entrance from the narthex.

The interior of the church used to be adorned with paintings executed in two phases, most of which have been destroyed. The earlier ones, those in the sanctuary and the naos were painted in 1655 according to the dedicatory inscription and were the work of Nikolaos and Georgios from Linotopi. The frescoes in the narthex are later. The dedicatory inscription mentions the archpriest Pachomios, the abbot Manasses, and the patron and ktetor Ioannes from Linotopi. In the holy Bema are the damaged images of the Platytera, the officiating hierarchs, the Man of Sorrows, some other scenes, and individual full figures of hierarchs and deacons. The image of the Pantokrator in the naos is completely destroyed.

Fragments of the frescoes are preserved in the drum of the dome (Fig. 9), scenes and individual figures of saints, full sized or in medallions in the arches and on the walls, and angels (Figs. 13, 14). In contrast, most frescoes in the narthex are preserved intact and in a good condition. They depict themes from the Old and New Testament and the Akathistos hymn. Moreover, the frescoes of the two domes, depicting the Virgin and Christ Emmanuel, as well as the images on the drums below are still preserved.

In the church there used to be a wood-carved templan that was burnt in the fire of 1947 (Fig. 11).

Despite the existence of sufficient windows, the interior space remains underlit. The reasons for this are the small dimensions of the windows, the blocking of the openings to the north by the retaining wall, the high-vaulted ceiling, and the dark colors of the remaining frescoes.

The entrance to the church is impressive (Fig. 12). The stone door frame is adorned with rich decoration in relief. Above the arched lintel, flanking a cross, a majuscule inscription is carved in relief in 11 lines in the left part and 12 in the right (Fig. 12). The inscription informs us that: the church was built in the year 7164 [7164-5509=1655]; it was renovated in the year 7310 [7310-5508=1802]; the renovation took place during the superiorship of the hieromonk Parthenios from Pyrsogianni; the patrons were

a clergyman and two laymen, the priest Rizos and Georgios Papaioannou and Kostas Sourlas from the villages Vourbiani and Pyrsogianni. The master builders were three, Kostas, Dimos, and Simos from the village Vourbiani and more are also mentioned.

The typology of the monument, with some peculiarities that constitute simplifications and variations, shows the intention to implement traditional models. The artisans had knowledge regarding the construction and support of the domes. However, the treatment of the building material is negligent. The quality of the masonry is poor (use of rubble or of minimally cut stones of varying sizes, absence of cornerstones, thick joints). Also, there are weaknesses in the drawing of the ground plan, in the inscription of the dome in a quadrilateral instead of a square and in the irregular arrangement of the windows in the upper row.

Due to the absolute similarity of the monument under discussion with the katholikon of the monastery of Kleinos in Kalabaka (Figs 17, 18), it is certain that the katholikon of the monastery of Zerma served as a model for the katholikon of the monastery of Kleinos built 100 years later.

*Architect PhD,
a.pasali@teilar.gr*